

THE JOURNAL OF
OTTOMAN STUDIES

KÜLLİYAT

OSMANLI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DR. REŞİD BEY'İN DİYARBEKİR VİLAYETİNDE ERMENİ TEHCİRİNDEKİ ROLÜ

Hüseyin KURT¹

Özet

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucularından biri olan Dr. Reşid Bey'in Diyarbekir vilayetine vali olarak atanması, Diyarbekir vilayetinde tehcirin yıkıcı sonuçları üzerinde doğrudan etkili olan önemli bir gelişmedir. Diyarbekir vilayeti ilk etapta tehcir programında olmamasına rağmen, Reşid Bey'in vilayetteki tek gündemi, bütün Ermenilerin istisnasız olarak bölgeden sürülmesidir. Çoğu zaman yetki sınırlarını aşır, kendi gündemini siyaset üstü bir konuma taşıyarak vilayet sınırlarının ötesinde operasyonlara girişen Reşid Bey, Ermenilere karşı gösterilen en ufak bir müsamahayı ihanet ve sadakatsizlik olarak görmüştür. Diyarbekir vilayetinde tehcir kabilelerine yönelik olarak gerçekleştirilen saldırılar ve katliamlar, Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından sık sık uyarılmasına yol açmıştır. Bu uyarılar çoğu zaman cevapsız bırakılırken, diğer durumlarda vilayette gerçekleşen her şeyin hükümetin yürüttüğü siyasete uygun olarak gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Bu çalışmada Diyarbekir valisi Reşid Bey'in Dâhiliye Nezareti ile yazışmaları ele alınmıştır. Merkezi idare ile yapılan bu haberleşme, Ermeni tehcirinde gerçekleştirilen suiistimallerde yerel idarecilerin sorumluluğu konusuna ışık tutmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Dr. Reşid Bey, Ermeniler, tehcir, Diyarbekir vilayeti.

Dr. Reşid's Role in Armenian Relocation in the Province of Diyarbekir

Abstract

Mr. Reşid, one of the first founders of the Committee of Union and Progress, was appointed as the governor of Diyarbekir province and this is an important development which has a direct impact on the destructive consequences of the relocation in the province of Diyarbekir. Although the province of Diyarbekir was not in the first phase of the deportation program, the only agenda of Mr. Reşid in the province was the expulsion of all Armenians from the region without exception. Mr. Reşid has often moved his agenda beyond the limits of his authority to a position above politics. Also he saw the slightest tolerance against the Armenians as betrayal and disloyalty. The attacks and massacres against the convoy of relocations in the province of Diyarbekir caused frequent warnings by Mr. Talat, Minister of Internal Affairs. While these warnings were left unanswered most of the time, it was stated that everything else in the province was carried out in accordance with the government's policy. In this study, correspondence of Mr. Reşid, governor of Diyarbekir, with Internal Affairs Ministry is discussed. This communication with the central administration sheds light on the responsibility of the local authorities in the abuse of the Armenian relocation.

Keywords: Dr. Reşid, Armenians, relocation, Diyarbekir province.

¹ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, huseynkrt@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına dâhil olması ile birlikte savaş esnasında dönemin hükümeti tarafından alınan bir dizi kararla Osmanlı sınırları içinde yer alan Ermenilerin büyük bir bölümü Halep, Deyr-i Zor ve Musul gibi Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine sevk/tehcir edilmişlerdir.

Diyarbakir vilayeti I. Dünya Savaşı öncesinde önemli sayıda Ermeni'ye ev sahipliği yapmaktaydı. 1914 tarihli nüfus verilerine göre tüm vilayetteki toplam nüfus 619.825'tir. Bu sayı içerisinde Ermenilerin nüfusu, Katolik ve Protestanlar da dâhil edildiğinde 73.216'dır (Karpat, 1985,s.176-177).

Tehcir kararının alınması ile birlikte Diyarbakir vilayetinde Ermeniler hakkında yürütülen takip ve gözetim daha ileri boyutlara taşınmıştır. Dâhiliye Nezaretinin Katolik ve Protestan Ermenilerin tehirden muaf tutulmasına yönelik 15 Ağustos 1915 tarihli genelgesinin Diyarbakir vilayetinde dikkate alınmadığı görülmektedir. 28 Aralık 1915 tarihinde Diyarbakir vali vekili Bedrettin Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifrede, vilayette kalan Ermeni nüfusunun 3241 kişi olduğu ve bu sayı içerisinde 197 kişinin Katolik Ermeni olduğu belirtilir. Bu kişilerden büyük bir bölümünün din değiştirerek Müslüman olduğu ve geri kalanların da din değiştirme talebinde bulunduğu, bunun dışında Ermeni bulunmadığı ifade edilir (BOA. DH. ŞFR 503/23).

Vilayetin güney bölgelerinde önemli sayıda Süryani bulunmaktadır. Normalde tehirciye tabi olmamalarına rağmen, Süryani ve Keldaniler de Ermenilerle birlikte tehirci edilen unsurlar arasındadır. Reşid Bey'e göre bu topluluklar, her ne kadar farklı isimler taşısalar da Ermenice konuşmak ve onlardan kız alıp-vermek bakımından adeta Ermenileşmiştir. Bu bakımdan "fesat ve lanetli" işler konusunda Ermenilerden bir farklarının bulunmadığı ifade edilmiştir (BOA. DH. ŞFR 486/27; BOA. DH. ŞFR 486/27).

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesiyle birlikte Dr. Reşid Bey Diyarbakir'e vali olarak gönderilmiştir. Merkezi hükümetin aldığı tehirci kararı, Diyarbakir vilayetinde ortak çıkarları ayrışan gruplar arasındaki rekabeti, Ermeniler aleyhinde bir kutuplaşmaya dönüştürmüştür. Bu yapı içinde yerel vali, tutum ve eylemleri ile Ermeni tehircini kendi gündemi doğrultusunda kullanarak, bölgeye yerleştirmeyi düşündüğü muhacirler için yeni mekânlar yaratmayı tasarlamıştır. Fakat bu düşünceleri zaman zaman merkezi hükümetin politikaları ile ters düşmüştür (BOA. DH. ŞFR 473/119; BOA. DH. ŞFR 53/242).

Ermeni tehirci sırasında yaşanan suiistimaller ve katliamlar konusunda merkezi idarenin sorumluluğuna ilişkin geniş bir literatür bulunmaktadır. İkili bir kutuplaşma ekseninde yaşanan bu tartışmaların ana eksenini, konunun soykırım politikaları bağlamında ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Ermeni diasporası tarafından dillendirilen soykırım iddiası, hiyerarşik bir imha planı üzerinden şekillenmiştir (Ternon, 2012; Dadrian, 2007). Diğer taraftan resmi tehirci tezine göre, Ermenilerin tehirci edilmesi, I. Dünya Savaşı sırasında güvenlik önlemi olarak alınmış geçici bir tedbirdir (Uras, 1987; Gürün,2010). Bu bağlamın dışında, konuyu yerel aktörler açısından ele alan çalışmaların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir (Kurt, 2018). İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) ilk kurucularından olan Dr. Reşid Bey'in, I. Dünya Savaşının başında Diyarbakir vilayetine vali olarak atanması ve bir yıllık görevi süresince Diyarbakir vilayetindeki uygulamaları, yerel aktörlerin Ermeni tehircini kendi gündemleri doğrultusunda kullanarak bir fırsata çevirdiğini göstermektedir. Bu çalışmada, Reşid Bey'in Diyarbakir vilayetindeki görevi süresince Ermenilere yönelik tutumu ve Ermenilerin tehirci edilmesi sırasında yaşanan katliamlardaki rolüne odaklanılmıştır.

Çalışmada kaynak olarak büyük oranda Osmanlı arşivlerinden yararlanılmıştır. Osmanlı arşivlerinde bulunan Dahiliye Nezaretine bağlı şifre kalemi evrakları son dönemlerde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu evraklar esas olarak merkezden taşraya çekilen telgrafları ve vilayetlerden gelen bilgileri içermektedirler. Vilayet idaresi ve merkezi yetkililer arasında yapılan bu yazışmalar Diyarbakir vilayetinde yerel idarecilerin geniş bir serbestiyetle hareket ettiğini göstermektedir.

I. Dünya Savaşında Diyarbekir Vilayeti

Osmanlı Devletinin I. Dünya savaşına dâhil olduğu 29 Ekim 1914 tarihinden bir ay önce Diyarbekir Valiliğine, daha önce çeşitli sancaklarda mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş ve en son Doğu Anadolu Teftiş Heyetinde görev almış olan Kapancızade Hamid Bey getirilmiştir. Hamid Bey 1 Ekim'de Diyarbekir'deki görevine başlamıştır. Hamid Bey'in ifadesine göre, göreve başlaması ile birlikte bölgeye ilişkin hiçbir malumata sahip olmaması dolayısıyla, hükümetin bu bölgedeki önceliklerini ve uygun gördüğü siyaseti öğrenmek amacı ile Dâhiliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Dâhiliye Nezaretinin kendisine verdiği cevap, daha önceki valilerde olduğu gibi "idare-i maslahat" şeklindedir (Etken, 2008, s.25-26). Hamid Bey'in 25 Şubat 1915 tarihinde, yani göreve başlamasından beş ay gibi kısa bir süre sonra görevden alınması çeşitli kaynaklarda tartışma konusu edilmiştir. Bu tartışmalara kendisinden hemen sonra Diyarbekir valiliğine getirilen Reşid Bey de katılmıştır.

Reşid Bey'e göre Hamid Bey döneminde Ermeniler daha çok korunur hale gelmiştir. Ermeni firarileri hakkında herhangi bir tahkikat yapılmadığından bu kimseler serbest bir şekilde sokaklarda dolaşmaktadır. Bahsi geçen Ermeni firarilerinin bazı mahallelerde örgütlenerek Dam Taburları adı altında kuvvetler oluşturdukları ifade edilir. Ona göre Hamid Bey, valilik yapmamış zevk ve sefa sürerek hükümeti acz içinde bırakmıştır. Diyarbekir Ermeni murahhası ile sıkı bir dostluk geliştirilmiş ve vilayetteki önemli görevlere Ermeni komiteciler getirilmiştir (Bilgi, 1997, s.102; Beysanoğlu, 1996, s.763-764). Oysa Hamid Bey'e isnat edilen bu iddialar büyük oranda asılsızdır. Öncelikle, vilayet bünyesinde çeşitli görevlere Ermenilerin getirilmesi son çıkarılan İdare-i Vilayet Kanunu çerçevesinde gayrimüslimlere uygulanan kota çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ermeni murahhas vekili ile yaklaşması da Hamid Bey'in sorunları diyalog yolu ile çözmeye çalışan bir vali olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber sorunları diyalog yoluyla çözmek Hamid Bey'in kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Hamid Bey'in Ermenileri kolladığı iddiası büyük oranda vilayet bünyesindeki ittihatçı kadroların çıkar çatışmasından kaynaklanan suçlamalarının ürünüdür (Etken, 2008, s.476-477).

Hamid Bey, Diyarbekir vilayetine geldiği 17 Eylül 1914 tarihi itibarıyla burası ihmal edilmiş bir vilayet olmanın da ötesinde kendi haline terk edilmiştir. Ona göre, Diyarbekir vilayetinde, diğer çoğu vilayet gibi yüzyıllardır bir devlet idaresinin hüküm sürdüğünü ispat etmek zordur. Özellikle Beşiri, Midyat, Cizre ve Nusaybin kazaları idaresizlik yüzünden yerli aşiretlere ve çetelere intikal etmiştir. Eldeki 400 kişilik seyyar jandarma taburu ile Beşiri kazasında asayiş sağlanarak diğer kazalarda da çeşitli tedbirler almak ve idareyi tesis etmek amacı ile kuvvet gönderilmek istenmiştir. Fakat Başkomutan vekili Enver Paşa tarafından verilen emirle seyyar jandarma taburunun en kısa sürede cepheye sevk edilmesi kararlaştırılmıştır (Etken, 2008, s.465).

I. Dünya Savaşın başlaması ile birlikte kurulan Tekâlif Harbiye Komisyonları aracılığı ile vilayetin üstesinden gelemeyeceği isteklerin ardı arkası kesilmemektedir. Ordu bünyesinde yaşanan bazı aksaklıkların Harbiye Nezaretine bildirilmesi ile birlikte Hamid Bey'in bu görev için uygun olmadığına karar verilerek Halep Emvali Metruke Komisyonu Başkanlığına getirilir.

Hamid Bey, kendisine yönelik suçlamaları reddederek Ermenilere ne dostluk ne de düşmanlık gösterdiğini belirtir. Ermenilerle düşmanlığı gerektirecek eylemlerden özellikle kaçınıldığını ve birkaç münferit olay dışında ciddi bir hadise yaşanmadığını belirtir.

Diyarbekir İTC şubesi üyelerinden Mustafa Akif Tütenk anılarında Diyarbekir'de seferberliğin ilk günlerinin büyük bir keşmekeşlik içinde cereyan ettiğini belirtir. Silah altına alınan askerler, bazen Harput'tan, bazen de Malatya'dan terhis edilmektedir. Asker firarileri, özellikle de Ermeniler, sokaklarda aleni bir şekilde dolaşmaktadır. Kimi Hristiyan mahallelerinde Ermeni firarilerin dam alayları teşkil ederek diğer askerleri de firara teşvik ettikleri aktarılmaktadır. Özellikle Hamid Bey'in Ermenilere yönelik naif tutumunun ve Ermeni murahhası ile geliştirdiği dostluğun Ermenileri daha çok şımarttığı belirtilir (Beysanoğlu, 1996, s.762-764).

Ermeni Ortodoks Piskoposu Çalgadyan'ın Patrikhaneye gönderdiği mektup, seferberliğin ilk günlerinde yaşanan tabloyu farklı bir anlatımla ortaya koyar.

“Buradaki Halk öyle bir noktaya geldi ki, artık yaşamaya devam etmeleri neredeyse imkânsız; üstelik Silvan ve Beşiri’de durum daha da kötü. En şiddetli şekilde tehditlerle, buğday, un, arpa, atlar, koyunlar, katırlar, çavdar, zeytinyağı, ayakkabı derisi... toplandı. Bunlara sahip olanlar şikâyet etmeden verdiler. Sahip olmayanlar ise satın alarak teslim etmek zorundalar; aksi takdirde divanı harbe çıkarılıyorlar. Kürtler de eski alışkanlıklarına dönerek kısmen kendilerinden alınanları telafi etmek, kısmen de intikam için Ermenileri soymaya başladılar (Kaiser, 2015, s.107).”

Diyarbakır’da kurulan Tekâlif-i Harbiye komisyonunun yöneticileri, İTC şube başkanı Attarzade Hakkı Bey ve yardımcısı Circiszade Kör Yusuf Bey’den oluşuyordu. İddialara göre iğneden ipliğe hemen her şey askeri ihtiyaçlar bahanesiyle alınıyor ve Ermeni zanaatkârlar askerlik hizmeti karşılığında savaş için gerekli olan emtiayı üretmek üzere görevlendiriliyordu. Ermeniler kamulaştırmanın Ermeniler ve Müslümanlar arasında eşitsiz bir şekilde uygulandığını düşünüyordu. Onlara göre, mallarına el konulan her altı kişiden beşini Ermeniler oluşturuyordu. Buna mukabil Diyarbakır’daki eşraf ve diğer Kürt reislerinden servetleri oranında kamulaştırma yapılmadığı düşünülüyordu (Mugerditchian, 2013, s.7-12).

2. Reşid Bey’in Diyarbakır Vilayetine Atanması

Hamid Bey’in görevden alınmasından sonra Reşid Bey Diyarbakır valiliğine getirilir. Abdülhamit yönetimine karşı örgütlü bir muhalefet konusunda tartışmaların yoğunlaştığı Mektebi Tıbbiye öğrencileri arasında yer alan Reşid Bey, İTC’nin ilk nüvesi olan İttihadi Osmanî Cemiyeti’nin ilk kurucuları arasındadır. Cemiyet, 1889 tarihinde yapılan ilk görüşmelerin ardından aralarında İshak Sükuti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid ve Konyalı Hikmet Emin tarafından kurulmuştur (Hanioğlu, 1985, s.173-174). Reşid Bey’in 1897 tarihinde Trablusgarp’a sürgün edilmesi ile beraber burada fiili bir lider durumuna geçtiği belirtilir. Özellikle Tıbbiyeli Edhem (Ruhi Balkan) aracılığı ile Avrupa’da bulunan Jön Türk muhalefeti ile iletişim sağlandığı ve ilkel yöntemlerle *Hatıra* ve *Merhale* adlı iki gazetenin basıldığı görülmektedir (Hanioğlu, 1985, s.293).

Reşid Bey 25 Mart 1915 tarihinde Diyarbakır valiliği görevine başlar. Yeni vali çoğu İTC önderi gibi askeri tıbbiye mezunuydu. Örgüte daha öğrencilik yıllarında katılmıştı. Rize, Balıkesir mutasarrıflığı, kısa süreli Basra valiliği, Bağdat vali vekilliği ve Musul valiliklerinden sonra Diyarbakır valiliğine atanmıştır. I. Dünya savaşının hemen öncesinde kurulan Doğu illeri müfettişliğine getirilen Nicolai Hoff’un, kısa süreli müfettişliğinde, danışmanı olarak görev de yapmıştır (BOA. BEO. 4301/322560)

Dâhiliye Nazırlığı tarafından kendisine tevdi edilen görevin en can alıcı noktası, Diyarbakır’dan geçen askeri ikmal hattının güvenliğine ilişkindi. Reşid Bey, bunu sağlamak için gerekli olan koşulların en başında, kamu güvenliğinin geldiğini belirtiyor ve Ermenilere karşı sert tedbirler alınması gerektiğinin altını çiziyordu. Tüm bunlarla beraber birlikte çalıştığı ekibinden bir dizi Çerkez subay ve jandarmanın da kendisi ile birlikte yeni görev yerine tayin edilmesini istiyordu. Bunlar Musul Tabur Komutanı Rüşdü Bey ve Yaver Şakir Bey’di. Bunların yanı sıra kendi adamlarından olan otuz jandarmanın da naklini istiyordu. Diyarbakır’da sağ kolu olacak olan Musul vilayet mektupçusu Bedri Bey (daha sonra Mardin Mutasarrıfı) de vilayet idaresinde kendisine yardımcı olacaktır (Mugerditchian, 2013, s.18-19; Kevorkian, 2015, s.501-503; Kaiser, 2015, s.129).

Reşid Bey, Diyarbakır’da göreve başladığı dönemde vilayetin genel durumuna ilişkin ilk tespitleri, daha sonra alacağı tedbirlere kaynak teşkil etmesi bakımından önem taşımaktadır.

“Diyarbakır’e muvasalatım harbin en nazik bir zamanına tesadüf etmiştir. Van ve Bitlis’in bir kısmı mühimi düşman istilasına uğramış, ordudan firar edenler her yerde tecavüzatda, gasp ve garatda, Vilayet dahilinde veya hududunda vukua gelen Yezidi ve Nasturi isyanları tedabiri müessire ittihazını icab ettirmekte; Ermenilerin

takındığı müteceviz, küstahane vaziyet haysiyeti hükümeti cidden düşündürecek bir halde; buna mukabil istinad edilecek bir muntazam kuvvet mefkud, ihtiyat efradı namıyla jandarmaya verilen kuvvet kıymet ve miktar itibariyle hiç mesabesinde, efkârı İslamiye bir taraftan harb endişesiyle bir taraftan Ermeni katliam ve tecavüzleri korkusuyla müteheyyiç, küçük bir sebeple büyük karışıklıklar vuku muhakkak idi (Bilgi, 1997, s.24).

Hamid Bey'in valiliği döneminde eldeki az sayıda seyyar jandarma gücüyle hem asayiş sağlanmaya çalışılmış hem de vilayetin mülhakatındaki aşiretlerin kontrol altına alınması girişimlerinde bulunulmuştur. Başkomutanlık Vekâletinden verilen acil bir emirle bahsi geçen jandarma gücünün de orduya sevk edilmesi kararı alınmıştır. Mevcut şartlar altında durumu kontrol altına alamayacağını düşünen Reşid Bey, Dâhiliye Nezaretinden istekte bulunarak daha önce Musul'da birlikte görev yaptığı Çerkez jandarmaların Diyarbekir'e gönderilmesini ister. 8 Haziran 1915 tarihinde vilayete gönderilen şifre telgrafta Musul vilayetinin savaş dolayısıyla zaten önemli olması ile beraber buraya bazı Ermenilerin sevk ve iskânlarına teşebbüs olunması bakımından bir kat daha önemli hale gelmişti. Musul vilayet idaresi buradaki polis ve jandarma kuvvetine kesinlikle dokunulmamasını ısrarla talep etmektedir. Harbiye Nezareti, jandarmayı tedrici olarak orduya sevk etmekteyken, ordudan jandarma için asker gönderilmesinin mümkün olmadığı belirtilir. Reşid Bey'e sunulan seçenek mevcut kuvvetlerle kifayet edilmesi veya mahalli imkânlarla örgütlenilmesidir. Şayet bu mümkün değilse vilayet komutanı ile görüşerek seyyar bölükler kurabileceği teklif edilmiştir (BOA. DH. ŞFR 53/281).

Reşid Bey'e göre mevcut durumda güvenilebileceği tek kuvvet Diyarbekir'e gelirken birlikte getirdiği jandarmalardır. Alternatif olarak Dâhiliye Nezaretine asker kaçaklarından bir kuvvet oluşturulması teklif edilir. Fakat bu teklif ilk etapta hükümet tarafından reddedilir (Bilgi, 1997, s.26; BOA. DH. ŞFR 473/29).² Şehirli eşrafla yapılan müzakereler sonucunda sivil halktan oluşan ve Milis Alayı olarak zikredilen kuvvetlerin oluşturulması cihetine gidilir (Bilgi, 1997, s.102). Bu eşraf arasında; Yasinzade Şevki, Pirinçizade Feyzi, Müftüzade Şeref(Uluğ) ve Cemilpaşazedelerden Mustafa Bey gibi isimler yer alır. Bu kadro aynı zamanda Diyarbekir İTC şubesi ile de örtüşmektedir. Kurulan Milis Alaylarının başına Albay rütbesi ile Cemilpaşazade Mustafa getirilir. Reşid Bey'in kendi maiyetinde olan jandarma komutanı Rüştü, Mektupçu Bedri ve Polis Komiseri Memduh Bey de bu organizasyonda yer almaktadır (Mugerditchian, 2013, s.22; Beysanoğlu, 1996, s.769). Memduh Bey, Vali Hamid Bey döneminde Adana'ya sürgüne gönderilen bir polis komiseriydi. 13 Eylül 1914 tarihinde Diyarbekir hububat pazarında çıkan yangında ihmali olduğu gerekçesiyle Adana'ya sürgün edilmişti. Reşid Bey, Diyarbekir'de göreve başlar başlamaz Adana'da bulunan Memduh Bey'in tekrar Diyarbekir'e gelmesini sağlar.

Reşid Bey, Diyarbekir valiliğine atanmadan önce -kısa süreli Basra, Bağdat ve Musul valilikleri dışında- 1913-14 yılları arasında Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı yapmıştır. Bu görevi boyunca bölgedeki Rumların tehciri sürecinde aktif bir rol almıştır. Balkan savaşlarından sonra Rumeli'den gelen muhacirlerle, Anadolu'daki Rumların Yunanistan'a göçürülmesi Mübadele-i Muhacirin talimatnamesi çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. Talimatname, Rumlar ve muhacirler arasındaki takasın yanı sıra bu unsurlara ait malların değiş-tokuşunu içeriyordu (Akçam ve Kurt, 2012, s.17-18). Bu açıdan Reşid Bey, tehcir konusunda deneyimli biridir. Henüz daha göreve başlamadan Dâhiliye Nezareti ile yaptığı yazışmalarda Diyarbekir'deki kamu güvenliğinin tesis edilebilmesinin yegane çaresinin bölgedeki Ermenilere kaşı sert tedbirler alınarak önlenebileceğini belirtmiştir.

Kimi kaynaklar Reşid Bey'in Diyarbekir'e atanmasını Ermenilere yönelik planlı bir siyasetin ilk adımları olarak nitelendirir. Reşid Bey, Kafkasya'da doğmuş biri olarak 1860'lı yıllarda Çarlık Rusya'sının saldırıları sonucu bu bölgeden göçertilen bir aileye mensuptur. Kafkasya'dan yapılan bu göçün, milliyetçi Ermeni eylemleri ile bağdaştırılması sonucu Ermenilere yönelik düşmanlığın bu muhacirlerde bir intikam alma duygusuna yol açtığı ifade edilir (Üngör, 2016, s.191-192). Oysa bu dönemde Ermeni milliyetçiliği henüz olgunlaşmamıştır. Ayrıca Reşid Bey'in Diyarbekir'deki uygulamaları ve buraya gelmeden önce üstlendiği kimi görevler onun Teşkilatı Mahsusa üyesi olduğu yolunda yorumlara neden olmuştur. Doğu Anadolu'da görevlendirilen müfettişlerden

² BOA. DH. ŞFR 473/29/1/1 (31.05.1915 tarihli Diyarbekir vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraf) Tehcirin ilerleyen safhalarında asker kaçakları ve hapisanelerden salınan mahkumlardan yararlandığı görülmektedir.

Nicolai Hoff'un danışmanı olarak atanması, Ermenilere yönelik reformu sabote etme amacı taşımaktadır. Ayrıca böyle bir göreve atanması ittihatçıların kendisine ne denli güvendiklerinin de ispatı olarak sunulur (Kevorkian, 2015, s.502). Diğer taraftan Reşid Bey'in Diyarbekir'e naklinin tamamen bir rastlantı olduğu da ifade edilir. Diyarbekir valiliği, kendisi istemediği halde Dâhiliye Nezareti ile yapılan bir dizi yazışmadan sonra kendisine kesin emirlerle tevdi edilmiştir. Başta istifa etmek istediye de Talat Bey tarafından Diyarbekir vilayetinin önemli olduğu ve bu zorlu görevi ancak kendisinin yerine getirebileceği şeklindeki Reşid Bey'in gururunu okşayıcı sözlerle kabul ettirilmiştir (Kaiser, 2015, s.129-138).

3. Diyarbekir Vilayetindeki Ermenilerin Tutuklanması

Reşid Bey'in Diyarbekir'de göreve başlaması ile birlikte Ermenilere yönelik takip ve gözetim en üst düzeye çıkar. Vilayet idaresi bünyesinde görev yapan Ermeni memurlar potansiyel birer tehdit olarak algılanır ve bu gibi kişiler Ermenileri isyana teşvik için, halkın efkârına kötü yönde tesir eden şer odakları olarak nitelendirilir (Bilgi, 1997, s.24). Asker kaçaklarının yakalanması ve vilayetin mülhakatında giderek bozulan kamu düzenini tesis etmek için Milis Alayları oluşturularak vilayette gerçekleştirilecek operasyonlara ilişkin ön hazırlıklar tamamlanır. Fakat Reşid Bey'e göre kamu düzeninin sağlanmasının ön koşulu, komite üyesi olarak nitelendirdiği Ermeni ileri gelenlerinin bir an önce yakalanarak, kendisi için gerekli bilgileri elde etmek olacaktır.

1915 Nisan ayı içinde yaşanan yoğun tutuklamalar öncesinde Ermeni ileri gelenleri Reşid Bey tarafından valilik makamına çağrılarak kendilerine bazı telkinlerde ve tehditlerde bulunulur. Kendilerine bir hafta süre verilerek Ermeniler içindeki komitecilerin ve firarilerin teslim edilmesi istenir. Şayet teslim edilmezlerse operasyonlara başlanacağı ve tutuklanan kişilerin Divan-ı Harbe gönderileceği bildirilir. Vilayette bulunan Ermenilerden tüm kesimlerin katılımıyla Ermeni Piskoposu Mıgırdiç Çalgadyan'ın evinde yapılan toplantıda izlenecek yol haritasına ilişkin kapsamlı istişarelerde bulunulur. Piskopos Çalgadyan, geçmiş deneyimlerden yola çıkarak ittihatçılara güvenilemeyeceğini ve direnilmesi gerektiği yönünde tercihte bulunur. Diğer taraftan Vilayet Meclis İdaresi üyelerinden Kaçador Dikranyan'ın öncülük ettiği başka bir grup, mevcut şartlar altında en fazla bir ay dayanılabileceğini ve Türklerin bu direnişin intikamını kötü bir şekilde alacaklarını belirterek uzlaşmadan yana tavır belirler. Sonuç olarak herhangi bir karar alınamaz (Mugerditchian, 2013, s.26-27).

Ermeni ileri gelenleri ile yapılan toplantıdan sonuç alınamayınca, yapılacak operasyonlar öncesinde vilayet dâhilindeki Ermeni jandarmaların silahlarının toplatılması için Dâhiliye Nezaretinden yetki istenir. 16 Nisan 1915 tarihinde Talat Bey tarafından vilayete gönderilen telgrafta, Ermeni jandarmaların silahlarının alınıp alınmamasının seçimi konusunun III. Ordu Komutanlığının yetkisine verildiği belirtilir (BOA. DH. ŞFR 52/234).

Reşid Bey, Ermenilere yönelik gerçekleştirilecek operasyonlar öncesinde Ermeni jandarmaların silahlarının alınması için Dâhiliye Nezareti ve III. Ordu Komutanlığı ile bir dizi yazışmada bulunur. III. Ordunun Ermeni jandarmaların silahlarının iade edilmesine yönelik kararı Reşid Bey'i hiddetlendirir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta, Van ve Bitlis Ermenilerinin isyanını gerekçe göstererek, Diyarbekir vilayetindeki yoğun Ermeni nüfusu dolayısıyla bu bölgede de herhangi bir kalkışma olma ihtimalini gerekçe göstererek, mevcut silahlı Ermeni jandarmaların başka vilayetlere gönderilerek yerlerine İslam ahaliden kişilerin atanması yoluna gidilmesini ister (BOA. DH. ŞFR 467/97). 16 Nisan'da Ermenilerin silahsızlandırılması ile birlikte operasyonlar için düğmeye basılır.

27 Nisan tarihinde Reşid Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreye göre, devam eden takip ve araştırmalar sonucunda elli iki adet bomba, çok sayıda patlayıcı madde, yasak silahlar ve büyük miktarda dinamit barutu elde edilmiştir. Bunun yanı sıra komite reis ve üyelerinden olmak üzere yüz yirmi kişi gözaltına alınmıştır. Bakaya ve asker firarisi olanlardan ise binin üstünde kişi tutuklanmıştır. Araştırmaların çok yönlü olarak devam ettiği belirtilirken, başarılı sonuçlar alındıkça sonucun bildirileceği vurgulanır. Reşid Bey'e göre vilayetin diğer bölgelerinde bir uyuşukluk vardır ve bunun için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir (BOA. DH. ŞFR 468/147). Reşid Bey'in uyuşukluk olarak nitelendirdiği bölge aslında Mardin sancağıdır. Nitekim 1 Haziran

tarihinde Dâhiliye Nezaretine göndereceği telgrafta Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'i acz içinde olmakla suçlar. Reşid Bey'e göre Hilmi Bey, kötü niyetli biri olarak Ermenilere müsamaha etmektedir. Bu müsamaha neticesinde bölgedeki Ermeniler, Süryaniler ve Yezidilerle birleşerek tehlike arz etmektedirler. Bu açıdan Hilmi Bey yerine Musul'dan getirttiği vilayet mektupçusu Bedri Bey'i önerir. Bu teklif üzerine Bedri Bey, Mardin mutasarrıflığına getirilir (BOA. DH. ŞFR 473/61).

29 Nisan tarihinde çekilen başka bir telgrafta, araştırma ve takiplere devam edildiği ve Beşiri kazasına bağlı Ermeni köylerinde yapılan operasyonda yüz kırk beş yasak silah ele geçirildiği belirtilir (BOA. DH. ŞFR 468/179). Yapılan operasyonlar Reşid Bey'i tatmin etmez ve Ermenilere yapılacak operasyonlarda herhangi bir bilgi sızdırılmasını önlemek için yeni tedbirler uygulamaya konulur. 2 Mayıs tarihinde Reşid Bey'in gönderdiği şifrede, vilayet dâhilinde Ermenilerin "lanetli" hareketlerinden dolayı, bunlar içinden bir sansür memuru tayini uygun görülmez. Buna binaen vilayete, Ermenice bilen Müslüman bir sansür memurunun gönderilmesi istenir (BOA. DH. ŞFR 469/53). Reşid Bey'in göreve başlamasıyla birlikte ilk görevden aldığı kişilerden biri vilayet tercümanı Ermeni Dikran Bey olmuştu. Hakkında yapılan soruşturmada herhangi bir şikâyete rastlanmamıştı. Buna rağmen yerel memurun Ermeni olması görevine son verilmesi için yeterli bir sebep teşkil ediyordu (Kaiser, 2015, s.140). 6 Mayıs tarihli Talat Bey tarafından gönderilen başka bir telgrafta Ermeni memurların büyük bir bölümünün vazifelerini yerine getirmekten ziyade, milli hislerle hareket ettiğinin birçok vesileyle ortaya çıktığı vurgulanır. Bu bakımdan komitelere mensubiyeti bulunan veya sadakatlerinden kuşku duyulanların Dâhiliye Nezareti ile istişare edilmeksizin ihraç edilmeleri istenir (BOA. DH. ŞFR 52/249). Reşid Bey, göreve geldiği tarihte daha en başından Ermenilere olan güvensizliğini açıkça belirttiğinden, Talat Bey'in bu mesajı hemen eyleme geçirilir.

18 Mayıs 1915 tarihinde Diyarbakır Polis Müdüriyetinden Emniyet Umum Müdüriyetine yazılan yazıda, Ermenilerin ihtilal fikrinde olduklarını ispatlayan silah ve bombaların iki adet fotoğrafının genel müdürlüğe gönderildiği ve ihtilal fikrinde olduklarını beyan eden bu kişilerin tutuklandığı ve soruşturmanın devam ettiği belirtilir (BOA. DH. EU. 2. Şb. 7/13). Bu iki fotoğraf daha sonra Emniyet Umum Müdüriyeti tarafından çıkarılan polis mecmuasında yayınlanacaktır. 19 Mayıs'ta Van'ın düşmesinden sonra buradaki çatışmalarda yer alan Venezuelalı paralı asker R.Nogales, Muş ve Siirt vilayetleri üzerinden Diyarbakır'a gelir. Şehre girişte kendisini ilk karşılayan etrafa yayılan ceset kokusudur. Haziran'ın üçüncü haftası Diyarbakır'a ulaşan Nogales, geceyi jandarma komutanı Mehmet Asım Bey'in evinde geçirir. Asım Bey, kendisine iki fotoğraf gösterir. Fotoğraflarda kendisi ve adamları, Ermenilerden ele geçirildiği iddia edilen silahlarla birlikte poz vermişlerdir. Fakat fotoğraflara dikkatlice bakıldığında ön sıralardaki savaş silahlarının arkasında çoğu av tüfeği olan silahlar bulunmaktadır. Diğer taraftan Nogales'e göre, herkesin kendi güvenliğini sağladığı bu bölgede silahsız yaşanamazdı (Nogales, 2016, s.119).

21 Mayıs tarihinde Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgraf 27 Nisan tarihinde gerçekleştirilen tutuklamalar sonucunda elde edilen bilgilere ilişkindir. Buna göre, Ermeni komiteleri hakkındaki araştırmalar genişletildikçe birçok ihtilal teşkilatı bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştır. Gözaltına alınan komite reislerinin itirafları sonucunda vilayetin diğer bölgelerine de çeşitli silahlar gönderildiği anlaşılmıştır. Bunlardan Siverek kazasında on dört bomba ve Çermik kazasında da üç bomba ele geçirilmiştir. Diğer taraftan vilayet merkezi ve mülhakatında altı yüz yirmi beş muhtelif tüfek, beş yüz seksen bir tabanca ve beş bin yüz kırk dört fişek ele geçirilmiştir. Gözaltına alınan komite reislerinin yapılan sorgusunda bazı itiraflarda buldukları belirtilir. Buna göre Balkan Savaşlarından sonra Cenova ve İstanbul'da gerçekleşen toplantılarda, Rusların, Doğu vilayetlerine saldırması halinde Ruslara yardım edilecektir. Bunun yanı sıra Van, Bitlis ve Mamuretül-Aziz vilayetlerinde çıkarılacak isyan için bütün Ermeni milletinin hazırlanmasına karar verilmiştir. Komitelerin teşkilatlanması ve hazırlığı için bütün bölgelere özel şahıslar gönderilerek şifahi talimatlar verilmiştir. Bu müzakere ve talimatların, aslen Kafkasyalı olan ve Agnuni olarak bilinen Haçadur Malumyan, Azadamard gazetesi müdürü Rupen Zartanyan, Vahan Papazyan, Maloyan(Malumyan), Vartakis Kapril Navravinkiyen, Diran Kelekyan, Dirimyan, Maral, Karabet Sasonyan, Karabet Pasdırmacıyan tarafından verildiği ve Mihâil, Rentiyen, Karekin Pasdırmacıyan ve Ara Raşyan'ın tebligat ve talimatları ile gerçekleştiği iddia edilir. Reşid Bey, adı geçen

kişiler hakkında daha önemli bir konuda tahkikat yapılmadığı takdirde Diyarbekir vilayetine gönderilmelerini arz eder (BOA. DH. ŞFR 472/03).

23 Mayıs tarihli Reşid Bey tarafından gönderilen şifre, Ermenilerden bazı kimselere ilişkin elde henüz bir delil olmadığına ilişkindir. Önemli talimatlar murahhaslar(delegeler) tarafından şifhahen verilmektedir. Adı geçen kişilerin komitelerin aktif reislerinden oldukları, vilayette ele geçirilen komite kâtibinin ifadeleriyle sabit olduğu bildirilir. Bu kişilerin Divan-ı Harpte mahkûmiyet sebeplerinin hazırlanması veya başka bir şekilde icabına bakılacağı arz olunur, denmektedir. Bu telgraf metni önemli bilgiler içermesi bakımından aşağıda aynen aktarılmıştır.

“Bunlar hakkında henüz elde vesâik yoktur. Esâsen ta’lîmât-ı mühimme murahhas mahzarları gönderilerek şifhahen verilmekte idi. Merkûmların rüesâ-yı fa’âleden oldukları mevzûkan bura komitesi kâtibinin beyânât ve ifâdât-ı mükerreresiyle sâbitdir. Dîvân-ı Harb’de mahkûmiyetleri esbâbı ihzâr veyâhud başka bir suretle icâbı icrâ olunacağı ma’rûzdur (BOA. DH. ŞFR 472/45). ”

Telgraf metni yakından incelendiğinde eksik ve kısa olmasına rağmen önemli bilgiler içerdiği görülmektedir. Haklarında henüz delil bulunmayanların kim olduğu açık değildir. Şayet bu kişiler, merkumlar(adı geçen kişiler) olarak adlandırılan aktif komite reisleri ise haklarında sadece sanık veya tanık ifadeleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak, Divanı Harpte mahkûm edilmeleri için bir ön hazırlık yapılabileceği veya başka bir şekilde icabına bakılacağı belirtilmektedir. Burada yer alan “başka bir şekilde icabına bakmak” ifadesi, hukuk dışı yollarla infaz etmek anlamını içeriyor olabilir. Daha iyimser olmak için son cümlede yer alan mahkûmiyet sebeplerinin hazırlanması ifadesine odaklanabiliriz. Temel hukuk kaidesine göre iddia makamı ve infaz makamının aynı olması düşünülemez. Bu durumda mahkûmiyet sebeplerinin hazırlanması olgusu da en az son cümlede yer alan “icabına bakmak” ifadesi kadar ilginçtir.

Operasyonlar Reşid Bey açısından istenen sonucu vermeyince 25 Mayıs tarihinde Ermeni Piskopos Mıgırdıç Çalgadyan gözaltına alınır. Reşid Bey’e göre Çalgadyan, Ermeni ihtilalinin reislerindedir. Yapılan incelemelerde suçunun inkâr edilemeyecek derecede sabit olduğu ifade edilir. Fakat hangi deliller ışığında bu hükme varıldığı belirtilmez. Komitelere mensup önemli kişiler hakkında gerekli tahkikatların yapılacağı ve daha az önemsiz kişilerin Musul’a sevk edildikleri bildirilir (BOA. DH. ŞFR 473/46). Oysa ileride vurgulanacağı üzere Diyarbekir vilayetine ilişkin alınmış herhangi bir tehcir kararı söz konusu değildir. 1 Haziran tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgrafta, Reşid Bey’in ifadesine göre Piskopos Çalgadyan, suçunun sabit olduğunu düşünerek gözaltındayken elbisesine gaz döküp ateşleyerek intihar etmek istemişti. Her nasılsa kendisine yetişilerek kurtarılmış ve yapılan muayene sonucunda aldığı yaralardan dolayı öldüğü anlaşılmıştı (BOA. DH. ŞFR 473/59). Çalgadyan’ın “intiharına” ilişkin çeşitli anlatımlara rastlanmaktadır (Kaiser, 2015, s.165-167; Mugerditchian, 2013, s.37). Bu anlatımlarda piskoposa yapılan işkencelerden dolayı tanınamaz hale geldiği ve en sonunda da üzerine gaz dökülerek yakıldığı iddia edilir. Ermeni komitelerinin Diyarbekir vilayetindeki en önemli reislerinden biri olduğu düşünülen Piskoposun, gözaltında bulunduğu gaz yağı ile intihar ettiğini düşünmek mantıklı görünmemektedir.

25 Mayıs tarihinde Reşid Bey tarafından gönderilen şifre telgrafta, vilayetin bazı bölgelerinde silahlı Ermeni komitelerinin görüldüğü ve Ermeni köylülerin de evlerini terk ettikleri belirtilir. Ermeni ihtilal komitelerinin tahrik ve teşvikleri ile Ermeni köylerindeki halk evlerini terk etmektedir. Hacı Osman Karyesi imamı Hacı Ahmed Efendi Ermeniler tarafından darp edilir. Reşid Bey’e göre Ermeni komiteleri bu tür hareketlerle İslam ahaliyi tahrik etmeye çalışmaktadır. Bu tür olayların önüne geçmek amacı ile bölgeye müfrezeler gönderilir (BOA. DH. ŞFR 472/33). Kimi aşiretler bu fırsattan istifade ederek Ermenilerin boşalttığı köyleri yağmalamaktadır. Vilayet idaresi tarafından gönderilen jandarma müfrezeleri hem yağmacılık yapan aşiretlerle hem de Ermeni komiteleri ile çatışmaya girmektedir. Yapılan operasyonlarda binin üzerinde ihtilalci yakalanarak gözaltına alınır. Reşid Bey’e göre yakalanan ihtilalcilerin uzun süre gözaltında bulunmaları sakıncalıdır. Diğer taraftan hapisanelerde

artık boş yer bulunmamaktadır. Suçları, delil ve tanıklar yönünden sabit olanların Divan-ı Harbe gönderilmesi ve diğerlerinin de Cizre ve Musul'a tehcir edilmeleri istenir (BOA. DH. ŞFR 472/67).

31 Mayıs tarihinde Reşid Bey tarafından gönderilen telgrafta, Ermenilerin, Van ve Bitlis vilayetlerindeki ihtilal faaliyetlerinden ve vilayet dâhilinde çıkarmaya çalıştıkları ifsat edici karışıklıklardan ötürü Müslüman halk teyakuz halindedir. Aşiretlerse iyiyi ve kötüyü birbirinden ayıramayacak derecede "cahildir" ve hükümetin yürüttüğü siyasetten habersizdir. Bunlar, yağmacılığa hevesli olmakla beraber, özellikle hapisanelerden çıkarılıp orduya sevk edildikten sonra firar edenler ve diğer asker kaçakları ile birleşerek yağmacılık yapmaktadırlar. Bu tür saldırıların önüne geçmek için vilayet dâhilindeki jandarmaların yetersiz ve uygunsuz olması bakımından gerekli tedbirler alınmamaktadır (BOA. DH. ŞFR 473/29). Reşid Bey, bu durumun önüne geçmek için çeşitli önerilerde bulunur. Musul'un Diyarbekir vilayetine nazaran daha sakin ve olaysız geçmesi ve jandarma zabıt kadrosunun birçok vilayete nazaran müsait bulunması bakımından, Musul merkez taburu erkân bölüğü kumandanı İzzet Bey'in, "hiçbir işe yaramayan" Diyarbekir erkân bölüğü kumandanı ile değiştirilmesi önerilir. Bunun dışında Musul'da bulunan Çeçen jandarmaların da geçici olarak Diyarbekir'e gönderilmesi ve her ihtimale karşı iki yüz kişiden oluşan bir seyyar bölüğün kurulması için Dâhiliye Nezaretinden izin istenir (BOA. DH. ŞFR 473/29). Bu telgraf 31 Mayıs tarihinde gönderildiğine göre ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır. Bu tarihten önce yapılan birçok operasyonda binlerce kişi tutuklanmış ve büyük miktarda bomba ve silah ele geçirilmişti. Reşid Bey'in ifadesine göre, hiçbir işe yaramayan erkân bölüğü kumandanı ile yetersiz ve meziyetsiz olarak vasıflandırılan jandarma zabıtlarının bunca operasyonu nasıl organize ettiği çeşitli şüphelere neden olmaktadır. Özellikle Nisan ayı içinde yaşanan yoğun tutuklamalardan sonra, Ermenilere yönelik başka tedbirlerin gündeme alınması ile birlikte, bu tedbirlerin yerine getirilmesi için gerekli olan özel birliklere ihtiyaç duyulmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Daha önce bahsi edilen "başka şekilde icabına bakılacak" kişiler hakkında yürütülecek operasyonlarda bu kuvvetlerin değerlendirilmiş olabileceği kanaatindeyiz.

Reşid Bey, Diyarbekir'e gelir gelmez kendi gündemini oluşturarak vilayetteki Ermenilere yönelik kapsamlı bir incelemeye girişmiştir. Bu incelemeler sonucunda Ermenilerin bölgede bir isyan girişiminde olduğu sonucuna varmıştır. Nitekim 27 Nisan'da yapılan tutuklamalarda Ermeni ileri gelenleri ve asker firarilerinin de içinde bulunduğu birçok kişinin tutuklandığını belirtmiştik. Şunu hemen belirtmek gerekir ki araştırmamız boyunca gerek arşiv belgelerinde gerekse de farklı kaynaklarda Diyarbekir vilayetinde Ermenilerin bir isyan girişiminde olduğuna yönelik herhangi bir kanıt rastlanmamıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yasal olarak faaliyet gösteren Ermeni komitelerine mensubiyeti bulunan birçok kişi Reşid Bey tarafından yapılan tahkikatlarda gözaltına alınmıştır. Fakat bu kişilerin aktif bir eylem içinde bulunup-bulunmadığına yönelik yeterli bir kanıt rastlayamadık. Öyle görünüyor ki Ermeni komitelerinden herhangi birine üye olmak veya bu örgütlerin çıkardığı yayınları takip etmek veya bulundurmamak bir isyan hareketine katılmak için yeterli bir delil olarak görül müştür.

25-26 Mayıs tarihinde Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifrede, ötede beride bazı silahlı Ermeni komitelerine mensup kişilerin görüldüğü ve Ermenilerin de köylerini terk ettiği bildirilir. Aşiretler de bu fırsattan istifade ederek köyleri yağmalamaktadır. Bölgeye gönderilen müfrezeler hem Ermeni ihtilalcileri ile hem de yağmacılarla çeşitli çatışmalara girmektedir. Binin üzerinde ihtilalci yakalanmasına rağmen küçük çaplı birkaç müsademe meydana gelmiştir (BOA. DH. ŞFR 472/67). Anlaşıldığı kadarıyla aşiretlerin gerçekleştirdiği yağmaya karşı mallarını korumak için silahlanan köylüler ihtilalci olarak görülmektedir.

27 Nisan'da başlayan tutuklamalardan sonra artık hapisanelerde boş yer bulunmamaktadır. Üstüne vilayet mülhakatında komite üyesi olarak görülüp yakalanan kişiler de eklenince, Reşid Bey kendi gündemi eyleme geçirir. 26 Mayıs tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifrede suçları delil yönünden sabit olan kişilerin Divan-ı Harbe gönderilmesini, diğer kişilerin de Musul ve Cizre'ye tehcir edilmesinin zaruri olduğunu belirtir (BOA. DH. ŞFR 472/67).

27 Mayıs tarihinde Talat Bey tarafından vilayete gönderilen şifre telgrafta Erzurum vilayetinin Rus sınırında olması hasebiyle orada hiçbir Ermeni bırakılmaması istenir. Diğer taraftan Diyarbekir, Sivas ve Mamuretül-Aziz

Ermenilerinin ihracına lüzum ve ihtiyaç görülmediği belirtilir (BOA. DH. ŞFR 53/129). Buradan yola çıkarak denebilir ki tehciye ilişkin emirlerin esas kaynağı olan Dâhiliye Nezareti, Diyarbekir vilayetinde Ermenilerin tehcir edilmesini gerektirecek bir durum olmadığını düşünmektedir. Fakat durum bunun tam tersini göstermektedir. 1 Haziran tarihinde Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgrafta, Ermeni murahhası Mıgırdiç Çalgadyan'ın gözaltına alındığı ve suçunun inkâr edilmeyecek derecede sabit olduğu belirtilir. Kendisi ile birlikte gözaltına alınan komite üyelerinden önemli kişilerin soruşturmalarına devam edildiği ve ikincil derecede önem arz edip Diyarbekir'de bulundurmaları sakıncalı olan 614 kişinin, Musul'a tehcir edildiği belirtilir. (BOA. DH. ŞFR 473/46). Bu kafiyeyle ilişkin 1 Haziran tarihli Musul mahreçli Dâhiliye Nezaretine gönderilen başka bir telgrafta 614 kişilik bir kafilenin Diyarbekir'den Musul'a tehcir edilmek üzere yola çıkarıldığı ve kafilenin dört gün içinde Musul'a varacağı düşünüldüğünden, kafilenin iskan ve iaşe masraflarının karşılanmasına ilişkin ödeme emri düzenlenmesi istenir (BOA. DH. ŞFR 473/73).

5 Haziran tarihinde Talat Bey adına Emniyet Umum Müdüriyeti tarafından Diyarbekir vilayetine gönderilen şifre telgrafta, Diyarbekir vilayetinden Ermenilerin sevkini düşünülmediğinin daha önce belirtildiği, bahsi geçen kafiye içinde tehcir edilmesi gereken kişiler olsa bile, bu kişilerin vilayetin münasip bir kısmında bulundurulmaları gerektiği ifade edilir (BOA. DH. ŞFR 53/239).

Bu noktadan sonra Diyarbekir vilayetinde olayların gelişimi artık Dâhiliye Nezaretinin kontrolünden çıkmış gibi görünmektedir. 3 Haziran tarihli şifre telgrafta, Reşid Bey'in belirttiğine göre, daha önce Musul'a sevk edildikleri belirtilen 614 kişi yolda Ermeni komiteleri tarafından kurtarılmaya çalışılmıştır. Bu esnada çıkan ilk çatışmalarda komite üyelerinden 4 kişi öldürülürken, muhafızlardan 3 yaralı vardır. İkinci gün çıkan çatışmalarda, milis kuvvetlerinin bozguna uğramasından sonra tehcir edilenlerin komite üyelerine katılması ile birlikte bunlardan 12 kişi, komite üyelerinden de 8 kişi öldürülür. Tehcir konvoyundaki diğer kişilerin firar ettiği ve yakalanmaları için vilayetin diğer bölgelerinden müfrezeler çıkarıldığı belirtilir. Tüm bu çatışmalarda sadece biri zabıt diğerleri milis alayı mensubu olmak üzere 7 kişi yaralanmış ve milis alayından da 1 kişi ölmüştür (BOA. DH. ŞFR 473/117).

Daha önce de bahsedildiği gibi, 5 Haziran tarihinde Talat Bey tarafından gönderilen şifrede Diyarbekir'den Ermenilerin sevkini düşünülmediği yönünde kesin bir emir vardır. Diğer taraftan Reşid Bey tarafından 3 Haziran (21 Mayıs 1331 tarihli şifre telgraf) tarihinde Talat Bey'e gönderilen telgrafta Musul'a tehcir edilen kafilenin yolda saldırıya uğradığı ayrıntısı ile anlatılmaktadır. Burada iki seçenekle karşı karşıya kalınmaktadır. Reşid Bey bir vali olarak, tehcir organizasyonundan bizzat sorumlu olan Talat Bey'in emirleri dışında kendi gündemini takip etmektedir. Bu anlamda Talat Bey'in emirleri kendisini bağlamamaktadır. İkinci bir seçenek, Reşid Bey'in, Ermenilerin tehcirine ilişkin emir ve talimatları başka bir kişi veya birim tarafından almış olma ihtimalidir. İkinci seçeneğe ilişkin elde yeterince kanıt bulunmamaktadır. Öte yandan Reşid Bey'in kendi gündemini takip etmekle beraber yerel düzeyde farklı aktörlerle işbirliği yaptığına ilişkin bulgular söz konusudur. Bu açıdan Musul'a tehcir edildikleri belirtilen 614 kişilik kafilenin Ermeni komiteleri tarafından saldırıya uğradığı bilgisinin de bir senaryo olduğu vurgulanmaktadır. Diyarbekir İTC şubesinin ve eşrafının önemli simalarından Pirinçizade Arif Efendinin oğlu Aziz Feyzi ve Reşid Bey'in, Raman aşiretinin lideri olan Omero ile anlaşarak çeşitli suçlarının af edilmesi ve kafiyelelerden ele geçirilecek altın ve mücevherlerin paylaşılması karşılığında tehcir kafiyelelerine saldırılması talimatı verildiği ifade edilir (Üngör, 2016, s.140;179; Kaiser, 2015, s.287; Mugerditchian, 2013, s.30-31).

1 Haziran tarihinde Reşid Bey, Talat Bey adına çektiği özel telgrafta, Talat Bey'in iradesinin harfiyen yerine getirildiğini belirttikten sonra telgraf kopyalarının, telgrafhaneler tarafından muhafaza edilmekte olduğu ve Telgraf ve Posta Nezaretine o yolda tebligat gönderildiğinin, anlaşıldığı belirtilir. Vilayette her şeyin Talat Bey'in arzusuna göre cereyan ettiğinin altı çizilir (BOA. DH. ŞFR 473/61). Şayet yerel idari birimler veya İTC şubeleri aracılığı ile yapılan başka bir haberleşme sistemi söz konusu değilse Reşid Bey açıkça yalan söyleyerek Talat Bey'i aldatmaktadır. Çünkü Diyarbekir vilayetine henüz Ermenilerin tehcir edilmesine yönelik bir talimat gelmediği halde bazı Ermeniler tehcir edilmiştir.

Reşid Bey tarafından gönderilen 5 Haziran tarihli şifrede, Harput'taki Amerikalı misyonerlerden biri şehre gelerek vilayette bulunan misyonerlerden Dr.Smith'in eşini Harput'a götürmek ister. Gelen misyoner hemen takibe alınır. Bir tartışma vesile edilerek gelen misyonerin arabacısı gözaltına alınır. İdare tarafından görevlendirilen bir arabacı ile yola çıkılır. Şehir dışına çıkmadan önce şehir kapılarında tüm itirazlara rağmen çeşitli aramalar yapılır. Bayan Smith'in eşyaları arasında özel bir anahtar (Şifre) tespit edilir. Bayan Smith'in bu sayede Ermeniler arasında bulunarak çeşitli olayları onlara ihbar ettiği belirtilir. Doktorun evinin ve kendisi ile irtibatlı olan kişilerin araştırılacağı ve akabinde lüzum görülürse doktor ve eşinin de tehcir edileceği vurgulanır (BOA. DH. ŞFR 474/7).

5 Haziran tarihinde Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, yapılan soruşturmalar neticesinde Ermeni ihtilal komitesi ile ilişkileri bulunduğu tespit edilen kişilerin İstanbul'dan Diyarbakir'e gizlice gönderilmeleri istenir. Bu kişiler arasında; Diyarbakir'li Minasyan Agop, Dikran ve Mihran kardeşler, Dikranyan ve Muşih, Dikran ve Kazazyan, Mişel ve damadı, Rumyan ve Lion kardeşler, yağ kontratçısı Said, Sabah Matbaası sahibi Mihran, Tavişyan kardeşler, tüccar Muradyan kardeşler, Kayserili Liyan, eski maliye müsteşarı Mihran, eski muhasebe-i umumiye müdürü Berberyan, ziraat müdürü Vahan, İzmir mebusu İstegan, ziraat fen şubesi müdürü Berikyan, avukat Hemayan Hasruyan, Kigork Simkeşyan ve ayan azasından Aram ve Azaryan efendiler bulunmaktaydı (BOA. DH. ŞFR 474/8). Adı geçen şahıslar, daha önce Nisan ve Mayıs ayları içinde tutuklandıklarını belirttiğimiz Diyarbakir'deki Ermeni Komitesi üyelerinin sorgulanmaları sırasında verilen isimler olduğunu düşünmekteyiz.

9 Haziran 1915 tarihinde Halep'te bulunan ve Ermeni ihtilal komitesinden oldukları Diyarbakir vilayet idaresi tarafından araştırılarak sabit olduğu belirtilen 12 kişinin tutuklanması istenir. Halep vilayetinden verilen cevapta, adı geçen şahısların evlerinde yapılan aramalarda herhangi bir suç unsuruna rastlanmadığı fakat sadece iki kişinin, komiteye ait muhabere evrakı yakalanmasından ötürü tutuklandığı belirtilir. Diğer şahıslar hakkında tutuklanmayı gerektirecek bir durumun olmadığı cevabı verilir. Oysa Reşid Bey'e göre şüpheli oldukları kesindir ve mutlaka tutuklanmaları gerekmektedir. Reşid Bey'in ısrarlı telgrafları sonucunda diğer beş kişinin de tutuklandığı ve fakat kalan şahısların hastalıklarından dolayı hastanede tedavi altında olduğu cevabı verilir. Reşid bey bu duruma çok hiddetlenir. Ona göre; canavarca hislerle ve haince istiklalimizi ve milletimizin hayatını tehlikeye atan bu şahısların hastanede tedavi görmesi hoş karşılanacak bir durum değildir. Oysa Halep vilayeti bu tür durumları hoş karşılayarak daha az vatansız davranıyor gibi görünmektedir. Diyarbakir vilayet idaresi tarafından yürütülen bir tahkikata, başka bir vilayetin tutuklamaya lüzum görmeyerek bu şahısların hastalığına inanılması Reşid Bey'i öfkelenmiştir (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 7/78; DH. ŞFR 474/114). Konunun adı bir suç işlenmiş gibi muamele görmesi karşısında meselenin bizzat Talat Bey tarafından halledilmesi istenir.

10 Haziran tarihinde Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifrede, Amerikalı misyonerlerin din adamı kisvesi altında casusluk yaptıkları belirtilir. Bu misyonerler Ermenileri olası bir ihtilale teşvik ve tahrik ettikleri gibi, Amerikan kamuoyunda da Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda yapmaktadırlar. Bunlar arasında, Bitlis'ten Diyarbakir'e gelen Amerikalı misyoner Maynard ve eşi Mrs. Polin, Harput'tan gelen Mrs. Mitun ve Riks, Diyarbakir'deki Amerikalı Doktor Smith'in evinde Ermeni Cemaati ile birleşerek önemli konularda istişarelerde bulunurlar. Reşid Bey'e göre, yapılan toplantılarda, mülkiye memurlarına, ordu ve jandarma görevlilerine suikastlar düzenlemek, Van ve Bitlis'teki Ermeni komitelerinin yaptıkları gibi resmi kurumları bombalamak ve Müslüman ahaliyi katletmek gibi konuları ele almışlarsa da, güvenlik görevlileri erken davranarak çeşitli silah ve bombaları ele geçirerek bu tür olayların önüne geçmiştir. Reşid Bey'in senaryosuna göre, bomba ve silahların yakalanmasından sonra yeni bir arayışa giren misyonerler, sonraki süreçte Van ve Bitlis'teki Ermeni komitelerinden yardım isteyerek ve kararlaştırdıkları bir günde Diyarbakir'e saldırmayı tasarlamışlardır. Van ve Bitlis'teki Ermenilere haber ulaştırılması için Harput'a giden Misyoner Riks ve Dr. Smith'in eşi görevlendirilmiştir. Ayrıca 1 Haziran tarihinde Halep yolu ile Beyrut'a varan Minard ve eşi Mrs. Polin ve Mitun tarafından da Amerikan kamuoyunu yönelik propaganda yapma görevi verilmiştir. Adı geçen misyonerler nezdinde yapılan araştırmalarda iletişim amaçlı şifre-telgraf vb. önemli evraklar bulunmaktadır. İletişim

amacıyla kullanılan bu şifrelerin sıradan gibi görünse de aslında önemli anlamları olabileceği ihtimaline karşı soruşturma yapılması gerektiği arz edilir (BOA. DH. ŞFR 474/124). Reşid Bey'e göre Diyarbakir'de bulunan Amerikalı Doktor Mr. Smith ve eşinin "alçakça" hareketleri sabittir. Bunu daha önceki telgraflarında ayrıntılı olarak belirtir. Araştırmaların genişletilmesiyle Osmanlı Devletindeki diğer Amerikalı misyonerlerin de Ermeni ihtilali ile ilişkili ve aracı olarak Ermenileri teşvik ettikleri anlaşılacaktır. Reşid Bey'e göre, Amerikalıların, bu "alçakça" suçlardan dolayı sadece sınır dışı edilmeleri, işledikleri suçlarla orantılı bir ceza olamaz. Bunların da Ermenilerle birlikte Divan-ı Harbe gönderilerek, haklarında gerekli olan kanuni muamelenin yapılması istenir (BOA. DH. ŞFR 475/4). Aynı Gün Talat Bey tarafından Hariciye Nezaretine yazılan yazıda, Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu vilayetlerde bu tür münasebetsizliklere cüret ettiklerinden dolayı Amerikan misyonerlerinin toplu olarak bir vilayette bulundurulmasının vasıtalarının oluşturulması istenir (BOA. HR. SYS 2129/21). Hariciye Nezareti tarafından verilen cevabi yazıda, şimdilik Amerikan hükümeti ile herhangi bir sorun yaşamamak için, adı geçen misyonerlerin buldukları bölgenin dışına çıkılmasına engel olmakla iktifa edilmesi istenir (BOA. HR. SYS 2129/21/2-3).

14 Haziran tarihinde Talat Bey'den vilayete gönderilen telgrafta Erzurum'dan tehcir edilen beş yüz kişilik bir kafilenin, Erzincan-Erzurum arasında Kürtler tarafından katledildiğinin Erzurum vilayetinden bildirildiği ifade edilir. Talat Bey'e göre ihraç edilen Ermenilerin hayatlarının korunmasına "imkânlar nispetinde" çalışılması ve firar etmeye çalışanlar veya kendilerine eşlik eden jandarmalara saldıranların hadlerinin bildirilmesi gerekmektedir. Şu var ki bu had bildirme olayına hiçbir zaman yerel halk karıştırılmayacaktır. Bu durum Hristiyan ve Müslüman ahali arasında karşılıklı mukateleyi (öldürme) doğuracağından, bu durumun uluslararası alanda kendilerini zor durumda bırakabileceği belirtilir. Tehcir kabilelerine aşiretler ve köylüler tarafından yapılacak her türlü saldırının şiddetle cezalandırılması istenir (BOA. DH. ŞFR 54/9). Aslında Talat Bey Diyarbakir vilayetine bu yönde bir telgraf göndererek yaşananlardan belirli bir düzeyde haberdar olduğunu da göstermiş olmaktadır. Kafilelere Erzurum-Erzincan arasında saldırıda bulunulmasına rağmen Diyarbakir vilayeti gibi uzak bir vilayetin uyarılması, Diyarbakir vilayetinin bu konudaki sicilinin kabarıklık olduğunu göstermektedir.

4. Ermeni Tehciri

Diyarbakir vilayetinde gerçekleştirilen uygulamalara geçmeden önce, Ermenilerin tehcir edilmesine neden olan gelişmelere kısaca değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına dâhil olması ile birlikte ordu birlikleri birçok cephede düşman kuvvetleri ile çatışmalara girmiştir. Akdeniz kıyısındaki Dörtöl ve Zeytun'daki kimi Ermenilerin Akdeniz'deki düşman filolarına bilgi sızdırdıkları ve bölgenin asker firarileri tarafından bir isyan merkezi olarak konumlandırılması, savaşın selameti açısından müdahale edilmesi gereken bir bölge olarak öne çıkmıştı. Osmanlı güçlerinin bölgeye müdahalesi ile birlikte Cemal Paşa tarafından 26 Şubat 1915 tarihinde Talat Bey'e çekilen şifre telgrafta bu bölgedeki Ermenilerin başka bölgelere gönderilmesi önerisinde bulunulur. Talat Bey tarafından gönderilen cevabi yazıda, bu bölgedeki Ermenilerin başka bölgelere sevkine karar verilir (BOA. DH. ŞFR. 50/00141). Bunun sonucunda Zeytun ve Maraş'taki Ermeniler Konya'ya sürülür. Böylelikle 24 Nisan'da gerçekleştirilecek olan İstanbul merkezli operasyon ve Van'ın düşmesi sonucu 23 Mayıs tarihinde alınacak genel tehcir kararı öncesindeki ilk sürgünler başlamıştır.

Sarıkamış harekâtından sonra Rusların ilerleyişi Osmanlı hükümeti cephesinde askeri başarısızlığa neden olan faktörler arasında suçlu arama girişimlerine yol açar. Sadakatlerinden en başından şüphe edilen Ermenilerin, Rus cephesindeki varlığı ve Osmanlı cephe gerisindeki mukateleler, Ermenilere yönelik kesin tedbirler alınması yönünde girişimlere sahne olur. Van'da yaşanan Ermeni isyanı giderek tehlikeli boyutlara varınca, Talat Bey tarafından bölgede yaşanan çatışmalara ilişkin Van vilayetinden bilgi istenir (BOA. DH. ŞFR. 52/00200). Bunun üzerine 9 Mayıs tarihinde Talat Bey tarafından Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerine çekilen şifre telgrafta, "Van Gölü havalisinde ihtilal ve isyan hareketlerinde bulunan Ermenilerin cenuba sevkleri..." kararı alınır (BOA. DH. ŞFR. 52/281; 52/282). Ancak Van vilayetinin 19 Mayıs tarihinde düşmesi sonucu 23 Mayıs 1915 tarihli genel

tehcir kararı alınır. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen şifre telgrafta (BOA. DH. ŞFR. 53.93), “Vilayet dâhilindeki Ermenilerin, Musul vilayetiyle, Zor ve Urfa sancaklarında hükümet tarafından tayin edilen yerlere yerleştirilmeleri, mal ve canlarının muhafazası, taşınır mal ve eşyalarının birlikte götürülebilmelerinin temini...” şeklinde tehcire ilişkin ilk emirler verilir. Hemen belirtmek gerekir ki Diyarbakir, Sivas ve Mamuretül-Aziz vilayetleri henüz tehcir kapsamında değildir.

Alınan tehcir kararına gerekçe olarak; düşmanla savaşmakta olan Osmanlı ordusunun harekâtını zorlaştıran, erzak ve mühimmat naklini zora sokan, harp mıntikasındaki kimi Ermenilerin, düşmanla fikir ve eylem birliği içinde bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca düşman saflarına katılım ve ülke sınırlarındaki askeri kuvvetlere silahlı saldırılarla birlikte, masum halka yönelik silahlı saldırı girişimleri, düşman deniz kuvvetlerine erzak temini dolayısıyla savaş sahasından uzaklaştırılmalarını içermektedir. Bu kapsamda Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Sis ve Mersin'in merkez kazaları hariç, Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livaları, Maraş merkezi hariç olmak üzere Maraş Sancağı, Halep vilayetinin merkez kazaları dışındaki bölgeler, İskenderun, Belen, Cisr-i Şuğur ve Antakya kaza ve köylerindeki Ermenilerin Güney vilayetlerine sevki kararı alınmıştır (BOA. MV. 198/163).

5. Diyarbakir Vilayetinde Tehcir

Tarih 21 Haziran 1915'i gösterdiğinde Diyarbakir vilayetine gönderilen şifre telgrafta vilayet dahilindeki kaza ve kasabalarda bulunan bütün Ermenilerin (Katolik-Protestan ayrımı yapılmaksızın) aileleri ile birlikte tehcir edilerek Musul vilayeti, Urfa ve Zor bölgelerine sevk ve iskan edilmeleri emredilir. Mevcut vilayetlere iskân hakkında gerekli talimatın verildiği vurgulanır. Ermenilerin sevki sırasında gerekli olan iaşe masrafları ve emniyetleri yol güzergâhındaki vilayet idarelerine aittir. Bunun yanı sıra sevk edilecek Ermeniler, menkul mal ve eşyalarını birlikte götürebileceklerdir (BOA. DH. ŞFR 54/87). Diyarbakir vilayetindeki Ermenilerin tehcir edilmeleri gereken tarih esasen 21 Haziran tarihidir. Bu tarihten önce yapılan sevkler vilayet idaresinin tasarrufu ile gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan kimi kaynaklarda (Halaçoğlu, 2011, s.57) Katolik ve Protestanlara dokunulmadığı ve bunların tehcire tabi tutulmadığı belirtilmektedir. Bunun dışında kimsesiz kadın ve çocukların ve yaşlıların da tehcirden muaf tutulduğu belirtilir. Oysa bu durum doğru değildir. Diyarbakir vilayetinde bütün Ermenilerin aileleri ile birlikte tehcir edilmesi istenmektedir.

15 Ağustos tarihinde gönderilen şifrede, Protestan mezhebinden olan Ermenilerden henüz sevk edilmemiş olanların, bundan sonra tehcire tabi tutulmaması ve vilayet dâhilindeki nüfusları ile kalan ve tehcir edilenlerin bildirilmesi istenir (BOA. DH. ŞFR 55/20).

Reşid Bey tarafından gönderilen 29 Ağustos tarihli şifrede, Süryani, Katolik, Yakubi, Nesturi ve Keldani gibi muhtelif isimler taşıyan gayrimüslimlerin “fesat ve lanetli” işleri yapma konusunda Ermenilerden bir farklarının olmadığı vurgulanır. Ona göre, Rusların Van'ı işgal edip, Bitlis'e doğru yaklaştıkları bir zamanda Turabidin (Midyat) bölgesindeki Süryanilerin isyan ederek ortaya koydukları fikirler bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır. Bununla beraber, Hristiyanların geneli aleyhinde hareket edildiği intibası vermemek için mecbur kalınmadıkça diğer Hristiyanlara bir şey yapılmamaktadır. Diyarbakir vilayetindeki Süryani Katolik ve Keldani Yakubiler kız alıp verme ve Ermenice konuşmaları münasebetiyle adeta Ermenileşmiştir. Bunlardan bazıları Ermeni komitelerine de dâhil olduğundan tehcir kabilelerine karışmışlardır.

“...Ma'amâfi 'umûm Hristiyanlar 'aleyhinde bulunduğumuz hissîyâtın vermemek için mecbûriyyet görülmediği ve sebebiyyet verilmediği takdîrde 'anâsır-ı sâire hakkında bir şey yapılmamaktadır (BOA. DH. ŞFR 486/27).” Bu telgrafta görüldüğü üzere Ermenilere yönelik alınan siyasi ve askeri tedbirlerin Hristiyanların geneline teşmil edilmediği belirtiliyor. Diğer taraftan 31 Ağustos tarihli şifre telgrafta, vilayet dâhilindeki nüfusları 56000'e varan Ermeniler'den, ordunun levazım ihtiyaçları için zorunlu olarak tutulan iki yüz sanatkârdan başka kimse kalmadığı belirtilir. Ayrıca diğer vilayetlerden gelen kabilelerin de büyük bir bölümü belirlenen bölgelere sevk edilmek üzere Urfa, Halep ve Zor'a gönderilmiştir. Yollarda ve kasabalarda sevk halinde olan kabile kalmamıştır

(BOA. DH. ŞFR 486/89). Dolayısıyla Diyarbekir vilayetinde, ordunun ihtiyaçları için tutulan bazı sanatkârlar ve aileleri dışında hiç kimse kalmamıştır. Eylül 1915 itibarıyla Diyarbekir vilayetinde tehcir hemen hemen tamamlanmıştır denebilir. Diyarbekir vilayetinin 3 Eylül 1331(26 Eylül 1915) tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafa göre, Diyarbekir ve mülhakatında sevk edilecek Ermeni kalmamış, dışarıdan gelen Ermeniler de hemen sevk edilmektedir. Şimdiye kadar vilayetten sevk edilen Ermenilerin sayısı 120.000'in üzerindedir (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/71). Bu bakımından, 26 Eylül tarihinde gönderilen şifrede, tehcir edilen Ermeni kabileleri arasında Katolik ve Protestanlık iddiasında bulunanlar varsa, bu iddiaların araştırılarak ispatlanması halinde, buldukları bölgelerde kalmalarında bir sakınca olmadığının vurgulanması hiçbir anlam ifade etmemektedir (BOA. DH. ŞFR 56/172). Çünkü bu unsurların hemen hepsi zaten tehcir edilmiş bulunmaktadır.

24 Haziran tarihinde Talat Bey'e gönderilen şifrede, Urfa Mebusu Şeyh Safet Efendi Diyarbekir'e gelmiş ve Urfa sancağındaki bazı sorunlara ilişkin Reşid Bey'i bilgilendirmiştir. Buna göre Urfa'daki Ermeni ihtilalcilerinin planladıkları haince eylemler tüm açıklığı ile ortada olmasına rağmen Urfa mutasarrıfının gösterdiği müsamaha ve tereddüt yüzünden Ermeni komitelerine ciddi bir müdahalede bulunamamıştır. Üstelik jandarma komutanı ve polis heyetinin beceriksizlikleri ve yolsuzlukları yüzünden İslam ahalinin neredeyse isyan edecek hale geldiği belirtilir. Diyarbekir vilayetinin yürütmekte olduğu soruşturmalarda Urfa'daki Ermeni ihtilal teşkilatı üyelerinin kimlerden oluştuğu, Urfa mutasarrıflığına bildirildiği halde herhangi bir adım atılmadığı ifade edilir. Bu sorunun bir an önce halledilmesi için Urfa mutasarrıfı Nazmi Bey'in görevinden alınması istenir (BOA. DH. ŞFR 477/11). Mebus Saffet Efendi ve Reşid Bey arasında geçen bu sohbetten sonra Urfa sancağına bağlı Germüş karyesine eşkıyalar tarafından çeşitli saldırılar düzenlenir. Bu saldırılarda eşkıyalardan bir kısmı ölü olarak ele geçirilmiş ve 35 kişi de yakalanarak gözaltına alınmıştır. Germüş karyesi çoğunlukla Ermenilerden oluşmaktadır ve bu bölgenin Ermeni ihtilalcilerinin merkezi olduğu iddia edilir. Köyde yapılan operasyonlarda 82 kişi Ermeni ihtilalcisi oldukları gerekçesiyle tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edilir (BOA. DH. ŞFR, 54/323; DH. EUM. 2. Şb. 68/37). Urfa mutasarrıflığının bildirdiğine göre Ermeniler kendilerine yönelik saldırılardan dolayı korku içerisinde. Fakat Reşid Bey'e göre Urfa sancağında Ermenilere yönelik takip edilen siyaset kendi yöntemleri ile uyuşmamaktadır. Normal şartlar altında Reşid Bey'in idari sorumluk alanında ve idari sınırları içinde olmamasına rağmen Mebus Saffet Efendinin Urfa sancağına ilişkin çeşitli sorunları Reşid Bey'le paylaşması izaha muhtaçtır. Öyle görünüyor ki Reşid Bey'in gücü ve otoritesi vilayet sınırlarının da ötesine taşmaktadır. 29 Ağustos tarihli Urfa mutasarrıfı Haydar Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgraf, Reşid Bey'in operasyonel gücü hakkında önemli veriler içerir. Bu telgrafta Vartkes Serengülyan ve Kirkor Zohrab'ın katillerinden olan Çerkez Ahmed ve Halil Bey'in, Reşid Bey'in yaveri olan Şakir Bey ile birlikte Urfa sancağında bazı yolsuzluklara karıştıkları belirtilir. Buna göre bazı Ermenilerin para karşılığında İslam'a geçirileceği vaadiyle 1500 lira ve amele taburundaki bazı Ermenilerden de 600 lira aldıkları belirtilir. Bunun dışında Ermenilere ait 10 aygır ve bir miktar kısarak rüşvet olarak alınır (BOA. DH. ŞFR 486/11). Ermeni tehcirinin aralıksız olarak devam ettiği böyle bir hengâmda Diyarbekir'de Reşid Bey'e yardımcı olması gereken yaver Şakir Bey'in, Reşid Bey'in bilgisi dışında Urfa'da bulunması mümkün görülmemektedir.

18 Temmuz tarihinde Halep Valisi Bekir Sami Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifrede, Adana ve mülhakatı ile İskenderun'dan ciddi miktarda Ermeni geldiği ve bunların iskanları ile uğraşıldığı belirtilir. Urfa'dan alınan telgrafta Diyarbekir'den gönderilen 12.000 Ermeni'nin de Halep'e sevk edileceği bildirilmiştir. Halep gibi herkesin geçtiği bir güzergâh olan ve konsolosluk merkezlerinin olduğu bir yere Diyarbekir'den Ermeni gönderilmemesi için kesin emir verilmesi istenir (BOA. DH. ŞFR 480/86). Halep ve mülhakatındaki Ermenilerin sevk ve iskânlarındaki zorluktan çok, yabancıların Ermeni kabilelerinin durumuna ilişkin bilgi sahibi olması endişesinin ön plana çıkarılması dikkat çekicidir. Nitekim 20 Eylül tarihli şifrede Diyarbekir vilayetinden gönderilecek Ermenilerin Halep'e uğratılmayarak Musul'a sevklerinin uygun olduğu belirtilir (BOA. DH. ŞFR 56/90; DH. ŞFR 56/85; DH. ŞFR 56/94). Halep vilayet idaresi Diyarbekir'den gelen tehcir kabilelerinin durumuna ilişkin herhangi bir malumat vermemiştir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla tehcir kabilelerinin yaşadıkları ve yol

boyunca gerçekleşen saldırılar, yaşananlara tanıklık edecek kimselerin olmaması için özel bir çaba harcadığını göstermektedir.

Diyarbakir'in tehcir güzergâhında olması hasebiyle bölgeden geçen kabilelere ve yine Diyarbakir'den sürülen kabilelere yapılan saldırıları Reşid Bey de doğrulamaktadır. Evinde bir yıllık erzağı bulunan köylüler beş saatlik mesafeyi yürüyerek Ermeni köylerinde kalan bir okka bulguru talan etmektedir. Kafileden geri kalacak bir kişiyi soymak ya da konaklanan yerde unutulmuş bir çömlek veya ayakkabıyı kapmak için üç-dört günlük sürelerle kabileleri takip eden yağmacı bir ahalinin bulunduğu bir bölgede, yine mevcut ahalden oluşan muhafızlar tarafından yapılan bir tehcirin, intizamlı olmasının mümkün olmadığı belirtilir (Bilgi, 1997, s.107). Burada yaşanan olay « kurda kuzunun teslim edilmesi » durumundan hemen hemen farksızdır. Tehcir organizasyonunu bizzat yöneten kişilerin bu ifadeleri, tehcir kabilelerinden mümkün olduğunca az sayıda kişinin hedeflenen iskân mahallerine varmasının hedeflendiği şüphelerini ortaya koymaktadır.

Milis alaylarının tehcir esnasında Ermeni kabilelere yapılan saldırılarda etkin rol oynadığı görülmektedir (Nogales, 2016, s.114; Üngör, 2016, s.140; Nesimi, 2008, s.37-38). Nitekim Talat Bey tarafından Diyarbakir vilayetine gönderilen bazı telgraflar tehcir kabilelerine yapılan saldırıları konu almaktadır.

“Son zamanlarda vilâyet dâhilindeki Ermeniler ile bilâ-tefrik mezheb-i Hristiyanlar hakkında katli-âmlar tertib olındığı ve ez-cümle Diyârbeğir'den sevk olunan eşhâs vâsıtasıyla Mardin'de murahhasa ile Ermenilerden ve diğer Hristiyan ahâliden yedi yüz kişinin geceleri şehirden hârice çıkarılarak koyun gibi boğazlatıldığı ve şimdiye kadar bu katli-âmlarda maktûl olanların iki bin kişi tahmîn olduğu ve buna serî ve kat'î bir netice verilmezse civâr vilâyâtdaki ahâlî-i İslâmiyyenin de kıyâm ederek bi'l-umûm Hristiyanları katli etmelerinden korkulduğu istihbâr edilmiştir. Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbir-i inzibâtiyye ve siyâsiyyenin diğer Hristiyanlara teşmîli kat'iyyen gayri-câiz olduğundan efkâr-ı umûmiyye üzerinde pek fenâ te'sîr bırakacak ve bilhâssa 'ale'l-ıtlâk Hristiyanların hayâtını tehdîd edecek bu kabîl vekâyi'a derhal hitâm verilmesi ve hakikat-i hâlin iş'ârı (BOA. DH. ŞFR 54/406).”

Diyarbakir-Mardin arasındaki şose yol tehcir kabilelerine yapılan saldırıların en önemli merkezi konumundadır. Talat Bey'in telgraf metnindeki ifadeleri dikkatlice incelendiğinde, hükümetin Ermeni tehcirindeki siyasetine ilişkin esas gayesi de açığa çıkmaktadır. Talat Bey, Ermeniler hakkında yürütülen siyasetin ve askeri tedbirlerin bütün Hristiyanları hedef alacak şekilde yürütülmesine karşı çıkmaktadır. Uluslararası baskılar bir yana Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Hristiyan Almanlar da bu konuda endişelidir. Alman konsoloslardan Musul görevlisi Holstein ve Halep'te görevli Rössler “genel katliamın” önlenmesi yolundaki uyarılarını kendi hükümetlerine iletiyordu (Gaunt, 2007, s.118). Talat Bey'in ifadelerinden yola çıkarak değerlendirmek gerekirse, Ermeniler diğer Hristiyan unsurlardan soyutlandığında bunlara uygulanacak muamele konusunda daha geniş bir serbestiyet olduğu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla hükümetçe hedefte olduğu görülen Ermenilere yönelik saldırıların, hiçbir bedelinin olmayacağı düşüncesi gasp, talan ve yağmayı daha ileri boyutlara taşıyan faktörler olarak öne çıkmaktadır.

4 Ağustos tarihli şifre telgrafta, Midyat kazasındaki isyanın tamamen sona erdiği belirtilir. Sayıları daha önce gönderilenlerden başka, asker ve aşiretlerden kırktan fazla ölü ve yaralı vardır. Midyat, Diyarbakir, Urfa ve Mamuretül-Aziz bölgelerinden firar eden Ermeniler, Turabidin bölgesindeki dağlarda toplanarak Yezidilerle birlikte hareket etmektedirler. Yezidiler ve Hristiyanların birbirlerinden ayrılarak Hükümete biat etmelerinin sağlanacağı ifade edildikten sonra kalanların şiddetli bir şekilde cezalandırılarak sonucun bildirileceği arz edilir (BOA. DH. ŞFR 482/82). Reşid Bey kendisine yöneltilen eleştirilere karşı, daha önceki çalışmalarında Talat Bey'in kendisine olan güveni sayesinde başarılı olduğunu ve şayet kendisine güvenilmiyorsa istifa edebileceğini belirtir. Diyarbakir vilayetinde bazı katliamlar ve suiistimaller yapıldığına yönelik bazı şikayetler vardır ve şehirde anarşi hakimdir. Reşid Bey'e göre vilayetin tamamen emniyet ve güven içinde olmamasının çeşitli sebepleri vardır. Buna göre bir taraftan Ermenilerin cezalandırılması ve tehcir işlemleri ile uğraşılırken, diğer taraftan başka bölgelerden gelen Ermenilerin sınır dışına çıkarılmalarının çeşitli zorlukları vardır. Bunlar arasındaki en büyük

sorun, talancılıktan başka bir şey düşünmeyen ve vatan ve hükümet diye bir bağlılıkları olmayan Kürtlerin ve aşiretlerin Ermeni kabilelerini soymak ve Ermenilerin geride bıraktığı mallara zahmetsizce sahip olma emelidir. Üstüne üstlük Bitlis, Trabzon ve Erzurum gibi bölgelerden gelinerek bu talana iştirak edilmektedir. Vilayetteki durum bu merkezde olmasına rağmen bölgedeki asayiş ve inzibatı alkışlamamanın haksızlık olduğu ifade edilir. Reşid Bey'e göre vilayette Hristiyanları öldürmek üzere oluşturulmuş çeteler kesinlikle söz konusu değildir. Mümkün olduğunca halkın müdahalesine fırsat verilmediği ve gerektiği yerde silahla müdahale ederek sükûnet sağlanmaya çalışılmıştır. Halkın, Ermeni kabilelerini "kadınlar gibi" uzaktan takip ederek, firar veyahut başka şekillerde kabilelerden ayrılanları öldürdüğü ya da yolda ölenleri soyarak mallarını gasp ettiği vurgulanır. Bunun dışında ilgi çeken başka bir ifade de, mümkün mertebe Ermeni olmayan silahsız unsurlara ilişilmediği ifade edilir.

"...te'mîn ederim ki mümkün mertebe Ermeni olmayan 'anâsır-ı gayr-i müsellaha gözedilmiş Ermenilerle hem-efkâr olanlarla bir hânede oturmaları i'tibâriyle sehven kâfilelere karışanlar istisnâ edilirse diğer ahâliye ilişilmemiş ve ilişilmemesi için her bâr merkez ve mülhakâta tebliğât yazılmışdır (BOA. DH. ŞFR 482/83)." Buradan çıkan sonuç Ermenilere ilişildiği şeklinde olmakla beraber, bu ilişmenin hangi yöntemlerle yapıldığı açık değildir.

Reşid Bey, Ermenilerin tehcir edilmesinde bazı yolsuzluk ve uygunsuzlukların olduğunu itiraf etmekle beraber bu durumun tamamen ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını belirtir. Bunun sebebi vilayete geldiği ilk günlerde, vilayet memurlarını ve jandarma efradını iyi tanımamasına bağlar. Bunlar dışında milis güçleri adı altında topladığı intizamsız ve talancı topluluğu kullanmak zorunda olduğunu belirtir. Ermeniler gibi çalışkan, müteşebbis ve medeni bir millete yapılan muameleyi bir cinayet olarak gören kişilerin, kendisi hakkında söyledikleri sözlerin hiçbir hükmünün olmadığını belirtir (BOA. DH. ŞFR 482/83). Anlaşıldığı kadarıyla Reşid Bey, Zor Mutasarrıfı ve Halep Ermeni Katolik Murahhası Cercis Efendi adındaki kişilerin Resulayn'da Ermeni kabileleri ile görüşerek Diyarbakir vilayetinde Ermenilere yönelik katliamlar hakkında bilgi topladıklarını haber almıştır. Bu kişiler Reşid Bey'i Dâhiliye Nezaretine şikayet ederek Diyarbakir'deki suiistimallerin araştırılmasını talep ederler. Bu durum karşısında Reşid Bey, vilayetteki vazifesini tamamen Talat Bey'in emirleri doğrultusunda icra ettiğini belirtir. Şayet bu konuda kendisine itimat edilmiyor veya yanılıyorsa bir an önce görevden alınmasını ister.

15 Ağustos tarihli şifrede, vilayetteki kabilelerden altın ve nakit alınmadığı bildirilir. Böyle bir duruma ilişkin vilayet mülhakatına sorulduğu ve şiddetli tebligat yapıldığı belirtilir. Saklanan veya dağılık halde kalan Ermenilerin tehciri tamamlandıktan sonra, memurlardan ve diğer ahaliden Ermenileri saklayanlar ile suiistimalde bulunanların cezalandırılacağı ve talan edilen malların geri alınacağı belirtilir (BOA. DH. ŞFR 484/12). Tehcir süresince Reşid Bey'in de Ermenilerden ele geçirilen altın ve nakitleri zimmetine geçirdiğine ilişkin bulgular vardır. Nitekim Diyarbakir'deki memuriyetinden sonra terfi ettirilerek Ankara valiliğine atandıktan sonra Dâhiliye Nezareti müsteşarlığına atanmak üzereyken ihraç edilmiştir. Aslen Diyarbakir'li olan Bağdat valisi Süleyman Nazif Bey, 8 Şubat 1919 tarihinde *Hadisat* Gazetesine verdiği demeçte bu yönde ifşaatlarda bulunur. Buna göre Reşid Bey'in, İstanbul'da 7.000 liralık bir köşkü satın aldığı Talat Bey'e haber verilir. Bunun üzerine memuriyet görevinden el çektirilir (Bilgi, 1997, s.167-171). Bu bilgiyi ne yazık ki başka kaynaklardan teyit ettiremedik. Fakat Süleyman Nazif Bey'in, Diyarbakir'deki tehcir işlerine eşraftan hiç kimsenin katılmadığı yönündeki ifadeleri gerçeği yansıtmamaktadır. Bu da Süleyman Nazif Bey'in Diyarbakir'deki hemşerilerini koruyarak, konuyu nesnel bir şekilde ele almadığını göstermektedir. Diğer taraftan 1915 yazı boyunca Dâhiliye Nezareti ve Diyarbakir vilayeti arasındaki yazışmaların en önemli konularından biri de Ermenilerin taşınabilir varlıklarının akıbeti ile ilgilidir. Dâhiliye Nezaretine gelen şikayetler, vilayetin geneline yayılmış bir soygun furçasını ortaya koyar. 11 Ağustos tarihinde yazılan şifrede, tehcir edilen Ermenilerin altın nakitleri ile ilgili 28 Temmuz tarihinde yazılan yazıya verilecek cevabın hızlandırılması istenir (BOA. DH. ŞFR 54/A/374). 6 Ekim tarihli Talat Bey tarafından gönderilen şifrede, tehcir edilen Ermenilerden yollarda saldırıya uğrayanların nakit, mücevher ve diğer eşyalarının alınan tedbirler sonucu kaybolmasına fırsat verilmeyerek "geri alındığı" ve vilayet merkezine götürüldüğünün bazı mebuslar tarafından haber verildiği belirtilir. Geri

alınan değerli eşyaların miktarının ve ne gibi bir yöntemle kayıt altına alındığının bildirilmesi istenir (BOA. DH. ŞFR 56/315). Talat Bey tarafından gönderildiğini belirttiğimiz telgrafta yolda saldırıya uğrayan Ermenilerin değerli eşyalarının alındığı belirtilmektedir. Fakat telgrafın konusu saldırıyı yapan failler ve fiilleri değil, bu faillerden ele geçirilen değerli eşyalardır. Öyle anlaşılıyor ki Talat Bey açısından da Ermenilerin güvenli bir şekilde iskân mıntıklarına ulaştırılması konusu ikincil derecede önem arz eden konular arasındadır. Uluslararası baskılar ve müttefik Almanya konuya müdahil olmadığı sürece yerel idarenin geniş bir serbestiyetle hareket ettiği görülmektedir.

Reşid Bey'e göre Ermeni tehciri aslında çok daha önceden uygulanması gereken bir konudur. Savaş yılları, tabiatı itibarıyla kaos ve karmaşanın hakim olduğu zamanlardır. İç güvenliği sağlamakla görevli jandarmalar peyder pey orduya sevk edilirken yeterli güvenlik önlemleri ve nakliye araçları sınırlıdır. Erzak ve iâşe öncelikli olarak ordu ihtiyaçlarında kullanıldığından şiddetli bir kıtlık hüküm sürmektedir. Bu şartlar altında intizamla iş görmenin mümkün olmadığını Reşid Bey de kabul eder. I. Dünya Savaşı başlamadan önce Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine hareket ettiklerinin hükümet tarafından bilindiğini, fakat hükümetin, Avrupalı devletlerin tepkisinden çekindiğini belirtir. Bunun yanı sıra Osmanlı sınırları içindeki cinayetler halktan gizli tutularak, ahalinin galeyana gelmesinden korkulduğu için birçok komite eylemi halktan gizlenmektedir. Bu açıdan Ermeni tehcirinin, seferberlik öncesinde, gerekli tedbirler alınarak yapılmış olması halinde daha başarılı olunacağı kanaati hâkimdir. Reşid Bey, hükümete bu konuda tafsilatlı bir rapor sunduğunu fakat raporun dikkate alınmadığını belirtir (Bilgi, 1997, 100-101). Ne yazık ki bu raporun tarihi ve içeriği konusunda herhangi bir veriye ulaşamadık. Fakat kanaatimize göre, Reşid Bey'in, Ermenilerin tehcir edilmeleri gerektiğine ilişkin raporu iki Avrupalı müfettişin atanmalarından önce hükümete sunulmuştur. Reşid Bey, Temmuz 1914 tarihinde Nicolai Hoff'un maiyetinde Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir vilayetleri müfettişliğinin genel sekreterliğine atanmıştı. Bu görevin Reşid Bey'e verilmesinde, Ermenilere yönelik katı tutumunun etkisi olduğunu düşünmekteyiz. Osmanlı hükümeti Reşid Bey'i bölgeye gönderirken, yapılması düşünülen reformlar ve uygulamalar konusundaki niyetini de aslından önceden belirlemiştir. Bu niyet, hiçbir reform yapmamak veya olası reformları sabote ederek zaman kazanmak temeline dayanmaktadır. Nihayet Reşid Bey'in Diyarbekir vilayetine vali olarak gelmesi, çok daha önceden düşündüğü ve bu düşüncelerini hükümete ayrıntılı bir rapor olarak sunduğu Ermeni tehcirini, bizzat yerinde ve kendi eliyle uygulama fırsatı sunmuştur.

6. Demografik Değişim

Reşid Bey'in Diyarbekir vilayetindeki uygulamaları arasında öne çıkan diğer önemli bir gelişme, bölgenin demografik olarak yeniden dizayn edilmesi temeline dayanmaktadır. Ermenilerin tehcir edilmesi bölge genelinde kapsamlı bir nüfus hareketine ve coğrafyanın yeniden dizayn edilmesine neden olmuştur. Dâhiliye Nezareti ve Diyarbekir vilayeti arasında yaşanan yazışmalara ayrıntılı bir bakış demografik değişimin, Ermeni tehcirinin hem nedeni hem de sonucu olduğu çıkarımının aslında hiç de yabana atılacak bir hipotez olmadığını göstermektedir. Öyle ki Diyarbekir vilayetinde Reşid Bey'in tek gayesi, Ermenileri tehcir ederken bu bölgelere kendi kafasındaki muhacir profilini bir şablon gibi oturtma anlayışıyla hareket etmektir. Bu anlamda Reşid Bey'in öncelikli olarak odaklandığı temel konu boşaltılan Ermeni köylerine muhacir iskânıdır.

3 Haziran 1915 tarihinde Reşid Bey tarafından bizzat Talat Bey'e gönderilen telgrafta, on binlerce Ermeni'nin tehcir edildiği veya bir şekilde köylerinden koparıldığı görülmektedir. Telgraf önemli olması bakımından aşağıda aynen aktarılmıştır.

“Dâhiliye Nâzırı Tal'at Bey Efendi hazretlerine

Vilâyet dâhilindeki Ermeni kurânın ekserîsi dağılmış ve boş ve hâli kalmıştır. Tam muhâcir iskânına müsâ'id bir zamandır. Huşûnet-i tabîîleri ma'lûm olan bu havâliye Arnavud Boşnak gibi bunlara tab'an benzeyen milletlerden değil bi'l-'aks ticârete ve iktisâden ve zirâ'aten bu havâli 'unsuruna rehberlik edebilecek Rumeli'nin

fa'âl ve cesûr Türklerinden on bin hâne muhâcirin sür'at-i'zâmı iskân için fazla külfet ve masraf ihtiyârına da hâcet olmadığı gibi iskân me'mûrları i'zâmına da ihtiyâc bulunmadığı ma'rûzdur (BOA. DH. ŞFR 473/119)."

Telgrafta görüldüğü üzere on bin hanelik muhacir için yeterli alan açıldığı görülmektedir. Zamanın müsaitliğine yapılan vurgu bu bakımdan önemlidir. Ermeni köylerinden birçoğunun boş olduğu, bu haliyle tam da muhacir iskânına uygun bir zaman olduğu vurgulanır. Getirilecek muhacirlerin özelliği, Arnavut ve Boşnaklar gibi bölge insanına tabiat olarak benzeyen kaba bir mizaca sahip olmamalıdır. Getirilecek muhacirlerin ticari, iktisadi ve zirai konularda bölge insanına rehberlik edebilecek, Rumeli'nin çalışkan ve cesur Türklerinden olmaları istenir. Bunun için on bin hanelik muhacirin acilen gönderilmesi talep edilir.

Dikkat edilecek olursa, henüz Diyarbakır'deki Ermenilerin tehcirine lüzum ve ihtiyaç bulunmadığı belirtilmesine rağmen, Reşid Bey tarafından bölgeye yerleştirilmesi düşünülen muhacirlerin sosyo-kültürel özelliklerine varıncaya değin ayrıntılı tasvirler yapılmaktadır. Bu durum, bölgenin etnik ve demografik açılardan toplumsal mühendislik projesine tabi tutulduğu izlenimini doğurmaktadır.

5 Haziran tarihinde Talat Bey tarafından gönderilen başka bir telgrafta, şimdiye kadar gelen muhacirlerin hangi bölgelere yerleştirileceği belirli bir program dâhilinde yapıldığından, bu mevkilerin değiştirilmesinin mümkün olmadığı belirtilir. Talat Bey'e göre, vilayette boş kalan köy ve evlere savaş bölgesinden gelen mülteciler ve vilayet civarındaki aşiretlerin yerleştirilmeleri daha uygun olacaktır. Nitekim Talat Bey tarafından İskân-ı Aşair ve Muhacirun Müdüriyeti'ne (İAMM) hazırlatılan belgelere göre sadece savaş mıntıkasındaki doğu sınırlarından Diyarbakır vilayetine gönderilen mülteci sayısı 84.000'dir (Bardakçı, 2013, s.49). 5 Haziran tarihli Talat Bey tarafından gönderilen başka bir telgrafta,

"Şimdiye kadar gelen muhâcirinin mahâl-i iskânları bir sûretle ta'ayyün etmiş olduğu cihetle hâlen bunların mevki'lerinin tebdîliyle oralara kadar sevki hem külfetli ve hem de ma'rûz-ı sefâlet olmalarını bâdî olacağı gibi ba'demâ gelecek muhâcirinin de ehemmi mühimme tercihan Aydın Edirne Karesi...(BOA. DH. ŞFR 53/242)."

Talat Bey, gelen muhacirlerin Diyarbakır gibi uzak bir coğrafyaya sevkini hem külfetli olacağını, hem de orada sefaletle maruz kalacaklarının çok açık olduğunu belirtir. Dolayısıyla Diyarbakır gibi Zor vilayetine kıyasla daha mamur olan bir bölgenin muhacirler açısından uygun olmadığı düşünülmektedir. Bu açıdan Dâhiliye Nezareti, Halep-Musul hattındaki çölümsü bölgenin yerleşim açısından uygun olmadığını ve bu bölgelere yerleştirilecek Ermenilerin sefaletle maruz kalacaklarının önceden bilmektedir

16 Haziran tarihinde Reşid Bey tarafından gönderilen şifrede, daha önce gündeme gelen Ermeni köylerine muhacir yerleştirme meselesi için tekrar talepte bulunulur. İlk talep yazısına merkezden gelen cevaplar, muhacirlerin iskân meselesinin daha önceden kararlaştırılan yerlere yapılacağı ve revizyonun mümkün olmadığı şeklindeydi. Reşid Bey'in ısrarlı talepleri sonrasında, muhacir gönderilecek bölgelerin ticari, coğrafi, ziraat ve iklim gibi yönlerden araştırılarak bilgi verilmesi istenmiştir. Reşid Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği cevap yazısında, vilayetin gayet mühim işlerle meşgul olmasından dolayı boşaltılan Ermeni köylerinin yukarıda zikrettiğimiz özellikler yönünden incelenmesine ne vakit, ne de vasıta ayırabileceklerini bildirir. Görüldüğü üzere Reşid Bey, merkezden gelen çoğu talimatta olduğu gibi bu emri de bir bahaneyle yerine getirmeye gerek duymamaktadır. Bu açıdan kendi tercihlerini, hükümetin verdiği emirlere önceleyerek kendi gündemi doğrultusunda hareket etmektedir. Reşid Bey'in ifadesine göre, Ermeni köylülerin arazileri gayet verimli olmaları bakımından Rumeli Türklerinin yaşamalarına gayet elverişlidir. On bin hanenin iskân edilmesi vazifesinin kendisine verilmesini isteyerek bu konudaki sorumluluğun kendisine ait olduğunu belirtir (BOA. DH. ŞFR 475/102). Öncelikle Reşid Bey'in ifadeleri birbiri ile çelişmektedir.

"Ermeni köylerinin ekserîsi dağ kayalık ve boş ve hâli kalmış olduğu ve tam muhâcir iskânına müsâ'id bir zaman.." olarak geçerken, yazının devamında, *"...Ancak Ermeni kurâsı gayet ma'mûr ve arâzisi münbit ve i'tidâl ve*

ciyâdet-i havâi'tibâriyle de Rumeli Türk 'unsurunun yaşamasına gayet müsâ'iddir...(BOA. DH. ŞFR 475/102)" denilmektedir.

Telgrafta görüldüğü üzere aynı yazı içinde birbiriyle çelişen cümleler göze çarpmaktadır. Telgrafın ilk bölümünde bölgenin büyük çoğunluğu dağ ve kayalık olarak tasvir edilmektedir. Bu koşullar altında muhacirlerin iskân edilmesi için hiçbir sebep yok iken Reşid Bey açısından bölgenin boş ve hali (gamsız) olması muhacir iskani için yeterli bir sebeptir. Diğer taraftan yazının devamında Ermeni köylerinin imar edilmiş ve verimli bir araziye sahip olduğu dile getirilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir konu, « terk edilen » Ermeni köyleri, « boş araziler » gibi ifadelerin aslında gerçeği yansıtmadığıdır. Bu köylerde yaşayan Ermeniler köylerini terk etmemiş, zorla çıkarılmıştır. Esasen Reşid Bey tarafından merkeze gönderilen birçok bilgi herhangi bir araştırmaya dayanmamaktadır. Çoğu zaman yalan-yanlış bilgilerle merkezi idare yanıltılmaya çalışılmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, merkezden gelen Ermeniler tarafından boşaltılan bölgelere ilişkin çalışma yapılması yönündeki talimat, yerel idare tarafından geçirtilerek vasıta ve personel eksikliğinden yakınılmıştır.

SONUÇ

Reşid Bey Diyarbakir vilayetinde göreve geldiği ilk günden itibaren bütün enerjisini iç düşman olarak gördüğü Ermenileri bir an önce tehcir ederek onlardan kurtulmaya sarf etmiştir. Ermenilerin Diyarbakir vilayetinden tehcir edilirken iskân mahallerine varmadan katledilmeleri, çocuklarının ve kadınlarının kaçırılması ve mallarının talan edilmesi, Reşid Bey'in bilgisi dâhilindedir. Bu şartlar altında sağlıklı bir sevk ve iskan yapılamayacağını kendisi de itiraf etmekte, bu durumu, bölgenin şartlarına bağlamaktadır. Koyu bir taassup ve cehaletle her türlü fenalığı yapmaya hazır olduğunu belirttiği bir ahali tarafından tehcire refakat edilmesi, bölgenin bir gerçekliği olarak görülmüştür. Vilayette yaşanan katliamlar konusunda yapılan şikâyetler, Dahiliye Nezareti tarafından sık sık uyarılmasına neden olmuştur. Buna rağmen Reşid Bey, kendi yöntem ve yönetimini alkışlamamanın haksızlık olduğu kanaatinde.

Reşid Bey, Diyarbakir vilayetinde, merkezi idareye karşı görev ve sorumlulukları olan bir yerel idareci gibi davranmamıştır. Bu açıdan kendisini siyaset üstü bir konumda görmüştür. Merkezden gelen emirler kimi zaman kulak arkası edilmiş, kimi zaman da kendi idari sorumluluk sahasında olmayan vilayetlerin tasarruflarına müdahale ederek, bu vilayetlerin ne yapması gerektiği konusunda öneri, telkin ve şikâyetlerde bulunmuştur. Bu açıdan hükümetin uyguladığı siyaseti icra eden bir vali olmaktan çok, hükümet politikalarına yön veren bir siyasetçi ve ideolog gibi davranmıştır.

Diyarbakir vilayeti tehcir programında olmamasına rağmen kendi insiyatifi ile Ermenileri tehcir etmiştir. Sürekli olarak vilayette cereyan eden olayların Talat Bey'in insiyatifi ve arzusu dâhilinde gerçekleştiğini belirtmesine rağmen, kendi kararlarını hükümetin yürüttüğü siyaset angajmanı olarak sunmuştur. Hükümetin, vilayette Ermenilerden boşalan mıntikalara muhacir iskân etme planı olmamasına rağmen ısrarla muhacir talebinde bulunmuştur. Dahiliye Nezaretinden talepte bulunduğu on bin hanelik muhacir, Diyarbakir vilayetindeki nüfus kompozisyonunu değiştirecek niteliktedir. Üstelik talep ettiği muhacir profili, etnik ve sosyo-kültürel olarak yerli ahalden tamamen farklı yeni bir jenerasyon oluşturma tasavvuruna yöneliktir.

Diyarbakir vilayetinde Aralık 1915'te tehcir sona erdiğinde vilayet idaresinin geride kalan Ermenilere ilişkin istatistiği, bütün Ermenilerin istisnasız tehcir edildiğini göstermektedir. Bu açıdan Katolik ve Protestanların tehcire tabi tutulmadığı tezi en azından Diyarbakir vilayeti için geçerli değildir. Üstelik tehcir sonucunda Diyarbakir vilayetinin merkeze bildirdiği geride kalan Ermenilerin³ de ihtida ederek Müslüman olmak istediği gerçeği, korku ve endişenin boyutlarını göstermesi bakımından anlamlıdır.

³ Savaş boyunca zorunlu olarak tutulan zanaatkarlar ve ailelerinden oluşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Ermenileri tehcir etme kararının arkasında yatan en önemli nedenlerden biri, I. Dünya Savaşı dolayısıyla harp mıntıklarında yaşanan güvenlik endişesinden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Diyarbekir vilayetindeki yerel yöneticiler, konuya sadece güvenlik boyutu ile yaklaşmamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA. BEO 4301/322560/1 (Bab-ı Ali Evrak Odası,26.07.1914 tarihli Sadarettin Dahiliye, Ticaret ve Ziraat, Adliye, Maarif ve Nafia Nezaretlerine gönderilen telgraf).
- BOA. DH. ŞFR 473/119/1 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Şifre Kalemi, 03.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 53/242/1 (05.06.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Diyarbekir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 503/23/1 (28.12.1915 tarihli Diyarbekir vali vekili Bedrettin Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 486/27/1 (29.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf) .
- DH. ŞFR 53/281/1 (08.06.1915 tarihli Talat Bey tarafından Diyarbekir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/29/1 (31.05.1915 tarihli Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 52/234/1 (05.05.1915 tarihli Talat Bey tarafından Diyarbekir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 467/97/1 (16.04.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 468/147/1 (27.04.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/61/1 (01.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 468/179/1 (29.04.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 469/53/1 (02.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 52/249/1 (06.05.1915 tarihli Talat Bey tarafından Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van ve Sivas vilayetlerine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 472/03/1 (21.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 472/45/1 (23.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/46/1 (31.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/59/1 (01.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 472/33/1 (23.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 472/67/1 (26.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/29/1 (31.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR. 50/00141 (02.03.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Adana vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR. 52/00200 (03.05.1915 tarihli Emniyet Umum Müdüriyetinden Van vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR. 52/281; 52/282 (09.05.1915 Emniyet Umum Müdüriyetinden Van valisi Cevdet Bey'e Bitlis valisi Mustafa Abdulhalik (Renda)Bey'e gönderilen telgraflar).
- DH. ŞFR. 53.93 (23.05.1915 Emniyet Umum Müdüriyeti tarafından Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine çekilen telgraf).
- DH. ŞFR 472/67/1 (26.05.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 53/129/1 (24.05.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/46/1 (01.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/73/1 (01.06.1915 tarihli Musul vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 53/239/1 (05.06.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbekir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/117/1 (03.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/61/1 (01.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 474/7/1 (05.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 474/8/1 (05.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 474/114/1 (09.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 474/124/1 (10.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 475/4/1 (10.06.1915 tarihli 1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/9/1 (14.06.1915 tarihli Talat Bey tarafından Diyarbekir, Mamuretül-Aziz ve Bitlis vilayetlerine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/87/1 (21.06.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Trabzon, Mauretül-Aziz, Sivas ve Diyarbekir vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf).

- DH. ŞFR 55/20/1/ (15.08.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 486/27/1 (29.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 486/89/1 (31.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/172/1 (26.09.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakir ve Mamuretül-Aziz vilayetlerine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 477/11/1 (24.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/323 (06.07.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 486/11/1 (29.08.1915 tarihli Urfa Mutasarrıfı Haydar'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 480/86/1 (18.07.1915 tarihli Halep valisi Bekir Sami Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/90/1/1 (20.09.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/85/1/1 (20.09.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Halep Muhacirun Müdürü Şükrü Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/94/1 (20.09.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Urfa Mutasarrıflığına gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/406/1 (12.07.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 482/82/1 (04.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 482/83/1 (04.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 484/12/1 (15.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/A/374/1 (11.08.1915 tarihli Talat Bey tarafından Trabzon, Bitlis ve Diyarbakir vilayetlerine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/315/1 (06.10.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 482/83/1 (04.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 484/12/1 (15.08.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 54/A/374/1 (11.08.1915 tarihli Talat Bey tarafından Trabzon, Bitlis ve Diyarbakir vilayetlerine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 56/315/1 (06.10.1915 tarihli Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 473/119/1 (03.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Talat Bey'e gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 53/242/1 (05.06.1915 tarihli Dahiliye Nezaretinden Diyarbakir vilayetine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 475/102/1 (16.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. ŞFR 475/102/1 (16.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- BOA. DH. EU. 2. Şb. 7/13/1 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdüriyeti 2. Şube Evrakı,18.05.1915 tarihli Diyarbakir Polis Müdüriyeti tarafından Emniyet Umum Müdüriyetine gönderilen telgraf).
- DH. EUM. 2. Şb. 7/78/3 (09.06.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. EUM. 2. Şb. 68/71 (18.09.1915 tarihli Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- DH. EUM. 2.Şb. 68/37 (17.06.1915 tarihli Urfa mutasarrıfı Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- BOA. MV. 198/163 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclisi Vükela, 30.05.1915 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası).
- BOA. HR. SYS 2129/21/1 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Siyasi Kısım, 09.06.1915 tarihli Talat Bey tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen telgraf).
- HR. SYS 2129/21/2 (21.06.1915 tarihli Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).
- HR. SYS 2129/21/3 (20.06.1915 tarihli Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf).

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

Akçam, Taner-Ümit Kurt (2012), Kanunların Ruhu, İletişim Yay., İstanbul.

Bardakçı, Murat (2013), Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Everest Yay., İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket (1996), Anıtlar Ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi, II.Cilt, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.

Bilgi, Nejdett (1997), Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları, Akademi Kitabevi, İzmir.

Dadrian, Vahakn N. (2007), Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller, Belge Yay., İstanbul.

- De Nogales, Rafael (2016), Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919), Yaba Yay., İstanbul.
- Etken, Halil (2008), Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Gaunt, David (2007), Katliamlar, Direniş, Koruyucular. I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri, Belge Yayınları, İstanbul.
- Gürün, Kamuran (2010), Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (2011), Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, Babıali Kültür Yay., İstanbul.
- Hanioglu, M.Şükrü (1985), Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), İletişim Yay., İstanbul.
- Kaiser, Hilmar (2015), Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul.
- Karpat, H.Kemal (1985), Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, Madison, The University of Wisconsin Press, Wisconsin.
- Kevorkian, Raymond (2015), Ermeni Soykırımı, İletişim Yay., İstanbul.
- Kurt, Ümit (2018), Antep 1915 Soykırım ve Failler, İletişim Yay., İstanbul.
- Mugerditchian, Thomas (2013), The Diyarbakir Massacres and Kurdish Atrocities, Gomidas Institute, London.
- Nesimi, Abidin (2008), Yılların İçinden, Nöbetçi Yay., İstanbul.
- Ternon, Yves (2012), Bir Soykırım Tarihi, Belge Yay., İstanbul.
- Uras, Esat (1987), Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul.
- Üngör, Uğur Ümit (2016), Modern Türkiye'nin İnşası. Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950), İstanbul: İletişim Yay., İstanbul.

